

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

XIX. YÜZYILDA ELAZIĞ VİLAYETİNDE TEBA-İ
ŞAHANENİN DİNİ VE SOSYAL YAPISI
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ

HAZIRLAYAN
Zafer ŞEN

ELAZIĞ-2006

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

**XIX. YÜZYILDA ELAZIĞ VİLAYETİNDE TEBA-İ
ŞAHANENİN DİNİ VE SOSYAL YAPISI**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Bu tez .../.../2006 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ

ÜYE

ÜYE

Bu tezin kabulü, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun .../.../.... tarih ve sayılı kararıyla onaylanmıştır.

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

XIX. YÜZYILDA ELAZIĞ VİLAYETİNDE TEBA-İ ŞAHANENİN DİNÎ VE SOSYAL YAPISI

Zafer ŞEN

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Dinler Tarihi Bilim Dalı

2006, Sayfa: X + 92

Doğu Anadolu'nun stratejik bir bölgesinde yer alan Mamurat'ul-Aziz vilayeti bugünkü Tunceli, Erzincan, Malatya, Diyarbakır ve Adıyaman illerini de kısmen içine alan bir alana sahipti.

Bu bölgede Müslüman ve Ermeni halk bir arada yaşamaktaydı. Ermeni tebaanın Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi bu bölgede de devlet idaresi ve sosyal hayatta aktif bir şekilde faaliyet göstermekteydi. Devlet kademelerinin birçoğunda görev alan Ermenilerin özellikle sandık emniyeti görevinin genelinde yer alması dikkat çekicidir.

Ermeni cemaatinin Osmanlı Devletinde olduğu gibi, Mamurat'ul Aziz vilayetinde de kendilerine ait ibadethanelerinin, okullarının ve hastanelerinin sayıları azımsanmayacak derecede çoktur.

Nüfus sayılarına baktığımızda ise özellikle (1298-1325 H.) yılları arası Mamurat'ul Aziz vilayet salnamelerinde ve diğer yabancı yazarların aynı dönemde verdiği nüfus bilgileri paralellik arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mamurat'ul Aziz, Müslüman, Ermeni, nüfus, devlet kademeleri

SUMMARY

Master Thesis

THE RELIGION AND SOCIAL STRUCTURE OF THE ARMENIANS IN THE CITY ELAZIG DURING THE 19TH CENTURY

Zafer ŞEN

The University of Firat

Social Sciences Institute

The Department of Philosophy and Religion Studies

The History of Religions Department

2006, Page: X + 92

Mamurat'ul Aziz renders in a strategic region of East-Anatolia. The province covered a region in which the cities Tunceli, Erzincan, Malatya, Diyarbakir and Adiyaman partially were involved.

Muslims and Armenians lived together in this area. The Armenian population functioned in an active way in the state management and social life in this area like it was in general during the period of the Ottoman Empire. Although they had many public occupations, it's interesting that the Armenians especially were charged at lumber offices.

In the province Mamurat'ul Aziz the Armenians had a lot of churches, schools, and hospitals, as it was the like during the period of the Ottoman Empire.

The population of the local Armenians between the years 1298- 1325 was parallel according the data from the annual public reports of Mamurat'ul Aziz, and the data revealed through foreign researchers.

Key words: Mamurat'ul Aziz, Muslims, Armenian, population, public offices.

İÇİNDEKİLER

ÖZET

SUMMARY

İÇİNDEKİLER	III
ÖNSÖZ	VII
KISALTMALAR	X
GİRİŞ	1
A. ŞEHRİN COĞRAFYASI VE JEOPOLİTİĞİ	1
1. Şehrin Adı	1
2. Şehrin Coğrafi Yapısı	2
3. Şehrin Jeopolitiği	4
B. XIX. YÜZYIL HARPUR TARİHİ	5

I. BÖLÜM

MAMURAT'UL-AZİZ VİLAYETİNDE DİNİ VE SOSYAL YAPI

A. ERMENİLERİN DİNİ VE SOSYAL YAŞANTISI	12
B. MAMURAT'UL-AZİZ VİLAYETİNDE DEVLET KURUMLARINDA GÖREV ALAN ERMENİLER.....	16
1. Mamurat'ul-Aziz Vilayetinde Devlet Kurumlarında Görev Alan Ermeniler	16
2. Mamurat'ul-Aziz Vilayeti Sancak ve Kazalarda Devlet Kurumlarında Görev Alan Ermeniler	19
a) Ergani Kazası.....	20
b) Palu Kazası.....	23
c) Siverek Kazası.....	23
d) Arapkir Kazası	24
e) Keban Madeni Kazası	26

f) Keban Madeni Kazası Argovan Nahiyesi	27
g) Çarsancak Kazası	28
h) Eğin Kazası	28
ı) Malatya Sancağı	30
i) Kahta Kazası.....	32
j) Akçadağ Kazası	33
k) Behesni Kazası	33
l) Hısınmansur Kazası	34
C) ERMENİLERİN DİNİ VE SOSYAL KURUMLARI	35
1) Kiliseler:	35
a) Surp Agop Kilisesi	35
b) İğdeli Kilise	35
c) Surp Karabet Kilisesi	35
d) Sinebot Kilisesi	36
e) Katolik Ermeni Kilisesi	36
f) Protestan Ermeni Kiliseleri	36
g) Kaza ve Köylerdeki Diğer Ermeni Kiliseleri	37
g1. Harput Sancağı Köyleri.....	37
g2. Mezire Sancağı	37
g3. Eğin Kazası.....	39
g4. Arapkir Kazası	39
g5. Çarsancak Köyü.....	40
g6. Mazgirt Kazası	40
g7. Çemişgezek Kazası.....	41
2) Mektepler	41

a. Ermeni Mektepleri.....	41
b. Protestan Mektepleri.....	45
c. Fransız Kolej ve Mektepleri.....	48
d. Alman Mektepleri.....	48
3) Hastaneler	49

II. BÖLÜM

MAMURAT'UL-AZİZ VİLAYETİNDEKİ ERMENİ VE DİĞER DİNİ GRUPLARININ NÜFUS DAĞILIMI

A. MAMURAT'UL-AZİZ VİLAYET MERKEZİNDE NÜFUS	50
B. MAMURAT'UL-AZİZ VİLAYETİNİN KAZA VE NAHİYELERİNDE NÜFUS	54
1. Ergani Sancağı	55
2. Eğin Kazası.....	57
3. Arapkir Kazası.....	57
4. Keban Kazası.....	58
5. Pötürge Kazası	58
6. Malatya Kazası	59
7. Beesni Kazası.....	59
8. Hasanmansur Kazası.....	60
9. Kahta Kazası	60
10. Akçadağ Kazası.....	61
11. Dersim Sancağı.....	61
12. Çemişgezek Kazası.....	62
13. Çarsancak Kazası	62
14. Mazgirt Kazası	63

15. Ovacık Kazası.....	63
16. Kızılkilise Kazası.....	64
C. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ.....	68
BİBLİYOGRAFYA	73
EKLER	77

ÖNSÖZ

Ermeniler, Bizans imparatorluğundan gördükleri baskı ve zulümlerden, Selçuklu Türklerinin Anadolu'yu fethiyle biraz olsun kurtuldular. Öyle ki Osmanlı devletinin kuruluşu ve Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethiyle daha rahat bir ortam içerisinde mutlu müreffeh bir hayata kavuştular.

Bilhassa XVI. asırda kazanılan zaferler Osmanlıyı önemli ticaret yollarının kesiştiği üç kıtanın hâkimi yaptı. O zaman devlette hakim unsur olan Türklerin, genellikle askerlik ve bürokratik mesleğini tercih edip tüccarlığı küçümsediğini takdir eden sultanlar, ülkede ekonomik canlılık oluşturabilmek için Hıristiyan azınlıkları başta İstanbul olmak üzere çeşitli bölgelere yerleştirdi. Bu durumdan faydalanmasını bilen Ermeniler devlet yönetimine güven telkin ettikleri için saraydan başlayarak en ufak Osmanlı evine kadar çeşitli hizmetler gördü. Hatta birçokları devlet işlerinde kullanılarak yüksek mevkilerde görevlendirildi. Öyle ki, harp mühimmatından olan barutun imalatı bile kendilerine verildi. Böylece tarihlerinde hiçbir devlet ve hükümdardan görmedikleri ilgiyi Osmanlı devletinden gören Ermeniler, gerçekten Türklere samimi olarak bağlandı. Binaenaleyh kısa bir süre içerisinde İstanbul'da büyük bir Ermeni toplumu oluştu.

Ermeniler diğer gayri Müslimlere nazaran Türklerle en çok kaynaşıp adapte olan cemaat olduğundan, Osmanlı devletini itimadını kazandılar. Onlar aile içinde, sokakta hatta ayinlerinde bile Türkçe konuşturlardı. Ermeniler seyahate gittiklerinde mal ve mülklerini bir arada yaşadıkları Türklere bırakırken, hacca giden Müslümanlar da sadece mal ve mülklerini değil, işlerinin idaresini ve ailesinden kalanlarının bakımını da Ermenilere emanet edecek şekilde itimat ediyorlardı. Öyle ki Ermeniler, sultan II. Mahmut devrinde sarayda bile kendilerine yer bulmuşlardı.

Ermeni toplumu kendisine tanınan hak ve ayrıcalıkları başarıyla kullanarak hızla refaha kavuştu. Ayrıca Osmanlının kültürünü, hayat tarzını ve yönetim biçimini de benimseyen Ermeniler kısa zamanda Osmanlıların güvenini kazandıklarından, kendilerine millet-i sadıka unvanı verildi.

Biz bu çalışmamızda 19. yüzyılda Elazığ (Mamuratül Aziz) ve buna bağlı sancak ve kazalarda Ermenilerin sosyal hayatlarını, yapılarını, okullarını, Osmanlı yönetiminde hangi görevlerde bulduklarını ve nüfusu hakkında bilgiler vermeye çalıştık. Öncelikle Mamurat'ul-Aziz Vilayeti ve Devlet Marif Salnameleri araştırmamızda ana kaynağımız oldu.

J. McCarty'de salnamelerin önemini şöyle belirtir. Salnamelerin tümü birden ele alındığında, Osmanlı vilayet yöneticilerinin yayınladığı salnameler, geç dönemde Osmanlı imparatorluğu nüfusunu incelemek için yararlanılacak bilgi kaynaklarının en değerlileridir. Bunlarda çoğu kez, kaza düzeyine dek, erkek ve kadın nüfus hakkında bilgi, göçmen gelişleri gidişleri üzerine veriler, hane halkı sayıları, kentsel yörelerdeki ölümler ve doğumlar, milletlere göre, kentlere göre ve hatta köy kapsamında nüfus sayıları bulunmaktadır; ancak, verilen bilginin derinliği ve kalitesi, bir coğrafya bölgesinden diğerine, değişmektedir.

1- Salnamelerin standart nüfus tabloları, ildeki her bir kaza'ya ve dinsel topluma göre erkek, kadın, toplam nüfus sayılarını içerir. Sözü geçen dinsel toplumlar ya geniş tutulmuşlardır, genellikle "Müslüman, "Hıristiyan" ve "Yahudi" toplumlarıdır, ya da Müslümanların yanı sıra daha özellikli dinsel inanç toplumları, örneğin Yahudi, Rum "Rum Ortodoks", Ermeni Gregoryen, Protestan toplumlarıdır. Bunlara ek olarak, tablolarda çoğu kez tebaa-i ecnebiye ve yabancılar, yani yörede yaşayan ama oranın yerlisi olmayan Osmanlı devleti uyruğu kişiler de belirtilir

2- Metinlerde verilen bilgiler. Salnamelerden bazıları, her bir yönetsel alt birimin nüfusuna ilişkin bilgiyi, tablolar halinde değil, yörelerin istatistiksel, toplumsal, coğrafyasal ve ekonomik özelliklerini betimlemek üzere kaleme alınmış metinlerin bir parçası olarak böyle metinlerin içinde aktarırlar.

3- Ayrıntılı "Hane halkı nüfusları" tabloları. Salnamelerden birkaçı, yüzlerce sayfa ayırarak, ilin her bir köyündeki nüfus ve hane halkı sayıları hakkında listeler verir. Her ne kadar erkek ve kadın nüfuslarını ayrı ayrı belirtiyor iseler de, böyle listelerin milletlere göre nüfus bölünmesini gösterdiği nadirdir. Salnamelerin büyük yararı onların çok sayıda bulunmasının, uzun süreyi kapsayan bir inceleme içinde zaman boyunca nüfus değişimini ele almaya imkan vermektedir.

Yapmış olduğumuz çalışma iki bölümden meydana gelmiş olup birinci bölümde Elazığ'da yaşayan Ermenilerin dini ve sosyal yaşantıları, ikinci bölümde ise Ermenilerin toplam nüfus içerisindeki oranlarını değerlendirmeye aldık.

Çalışmamızda bizlere yol gösteren ve her türlü yardımı esirgemeyen Hocam Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ Bey'e teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Zafer ŞEN

Elazığ-2006

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
ASAM	: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
H.	: Hicri
İ.Ö.	: İsa'dan Önce
m.	: Metre
M.	: Miladi
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	: Milattan Önce
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
TODAİE	: Türk ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
Yay.	: Yayınları
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

A. ŞEHRİN COĞRAFYASI VE JEOPOLİTİĞİ

1. Şehrin Adı

Harput isminin menşe-i konusunda muhtelif görüşler mevcuttur. Yunan coğrafyacısı Strabo “Sophene” bölgesinde bulunan “KARKATHİOKERTA” ve “ARSAMOSATA” adlı iki şehirden bahsetmektedir ki bunlardan birincisi ile Harput’un kastedildiği ve “Harput” adının menşeinin bu KARTAKHİOKERTA” olduğu ileri sürülmüştür. Fakat bu iddia kesin bir hüküm taşımamaktadır. Çünkü Harput ve çevresindeki kesin bilgiler miladi IV. yüzyılda başlamaktadır. Nitekim bu yüzyıl İranlar tarafından zapt edildiğinden bahisle Harput’a “Ziola Castellum” denildiği görülmektedir ki “Ziyad Kalesi” anlamına gelmektedir¹.

M.Ö. XIII. yüzyıla ait vesikada Harput kelimesi Harputaş (Har-pu-ta-a-ş) şeklinde görülmektedir. Bu vesika Hitit devletinin büyük krallarından biri olan “Hattusil III” (M.Ö. 1283-1250) devrine ait olup bu kralın bir mektubunu ihtiva etmektedir. Vesikada Harputtaş (Harziuna) ülkesinin dört şehirden biri olarak gösterilmektedir.

Bundan başka M.Ö. IX-VIII. yüzyıl Harput şehrinin (Harputavanas) şeklinde görüldüğünü Kargamış menşeli bir Hitit Hiyogralif hitabesinde görülmektedir². “Bert” hecesinin hisar manasına geldiği “Har”ın da taş veya kaya demek olduğu nazarı itibar alınarak kelimeye “Taş Kale” manası verilir. Ancak bu iddianın aksine “Harput” adının Urartu ve Hurilere dayandığı “Harput” veya “Harbert” yazılışının son hecesi olan “pert” veya “bert” ekinin Urartu dilinde şehir anlamına gelen “gert” ekinin bir varyantı olduğu da ileri sürülmüş ve son hecesi “gert” ekiyle biten Malazgert, Mazgert gibi şehirler buna örnek gösterilmiştir³.

XV. asır sonlarında Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan zamanında tanzim edilen Harput livası Kanunnamesinde (Kanunname-i Liva-i Herburt) veya (Herput) denildiği gibi 1591-1592 ‘yi takip eden yıllarda (B, X, P) harflerinden sonraki (U, V) harfinin kaldırılmasıyla (Herbert) veya (Herpert) ve 1785-1786 yıllarından sonra ise (Herprut) şeklinde ve 1848 yılından sonra ikinci (R)’nin büsbütün kaldırılması ve (B)

¹ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyıl Harput Sancağı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 11.

² İshak Sunguroğlu, **Harput Yollarında**, C. I, Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları, İstanbul, 1958, s. 43.

³ M. Ali Ünal, a.g.e., s. 12.

harfinin de tamamıyla (P)'ye tevili suretiyle (Herput) şeklinde uzun zaman kullanılmış ve en nihayet söylendiği gibi yazılma mecburiyetiyle dile daha kolay gelen bugünkü (Harput) kelimesi esaslı olarak kabul edilmiş ve bu şekilde kullanılmaya başlanmıştır⁴.

2. Şehrin Coğrafi Yapısı

Harput Sancağı (Mamurat'ul-Aziz) Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Fırat Bölümünde yer almaktadır. Bugünkü idari bölümlene bakımından bütünüyle Elazığ sınırları içerisinde kalan sancak toprakları yaklaşık 3200 km² lik bir alanı kaplar. Bugün bu alanın büyük bir kısmı merkez ilçe sınırları içerisinde kalmakla beraber Keban ve Sivrice ilçelerine tabi olan bazı köy ve mezraların da Harput Sancağı dahilinde yer aldığı görülmektedir⁵.

Harput (Mamurat'ul-Aziz) vilayeti Anadolu'nun doğusunda olup kuzeyde Erzurum, batıda Sivas, doğuda Diyarbakır şehirleri bulunmaktadır. Harput Sancağı Doğu Anadolu Bölgesinin Yukarı Fırat bölümünde yer almaktadır. Toprakları yaklaşık 3200 km²'yi kaplamaktadır. Harput sancağının alanı kuzey ve kuzeydoğudan bugün Keban baraj gölü içerisinde kalan Murat Nehri vadisi, güneyden Güneydoğu Torosların kuzey uzantıları, güneybatıdan Fırat Nehri vadisi, batıda ise Bulutlu Dağı, Hasan Dağı ve Piran dağlarından geçen bir hatla çevrilidir. Bütünüyle Güneydoğu Toroslar kıvrımı içerisinde yer alan bu bölge ana hatlarıyla güneybatı, kuzeydoğu yönünde uzanan ve yer yer düzenli sıralar oluşturan dağlarla bu dağlar arasına yerleşmiş aynı doğrultudaki ovalardan müteşekkildir⁶.

Elazığ'ın rakımı 1020 m olup, Harput ise 1230 m'lik rakıma sahiptir. İç ve Dış Toroslar arasında yer alan şehir, etrafını kuşatan dağlar ortasında büyük, küçük birçok ovalar, akarsularla parçalanmış düzlükler veya engebeli birtakım arazi şekilleri halinde kendini gösterir⁷.

Doğudan Kuzeye doğru, kıvrılıp giden bir vadi uzar. Kuzeyde bulutlara karışan dersim dağları, güneyde kışın başında kar, yazın sis eksik olmayan Hazarbaba, Deve boynu ve Mastar dağları baş kaldırır⁸.

⁴ İ. Sunguroğlu, a.g.e., s. 47.

⁵ M.Ali Ünal, a.g.e., s. 31.

⁶ İ. Sunguroğlu, a.g.e., s. 15.

⁷ **Cumhuriyetin 50. yılında 1973 Yılı Elazığ İl Yıllığı**, Elazığ, s. 9.

⁸ Fikret Memişoğlu, **Harput Halk Bilgileri**, Elazığ Kültür Derneği yay., Elazığ, 1995, s. 42.

Güneyde oldukça sıkışık bir şekilde uzanan dağlar vadiler tarafından fazla parçalanmış bir görünüm arz etmekte ve umumi olarak 2000 m'nin üzerinde bir yükselti göstermektedir. Bu dağlık kütlelerin kuzeyinde Doğu Anadolu'nun önemli ovalarından biri olan Uluova uzanır. Daha küçük ölçüdeki bugünkü Elazığ şehrinin yer aldığı 1020 m yükseklikteki Elazığ ovası ile yüksekliği 900-1000 m arasında değişen Uluova'nın kuzeyinde güneybatı-kuzeydoğu istikametinde uzanan Harput dağlık kütlesi bulunur. Bu dağlık kütle ile Uluova arasında ortalama 300-350 m'lik bir yükselti farkı bulunmaktadır. Harput dağlık kütlelerinde güneyden kuzeye doğru gittikçe yükselti artar. Daha kuzeyde ise adeta basamaklı bir şekilde Murat Nehri vadisine inilir. Harput şehrinin batı ve güneybatı istikametinde ise bölgenin ikinci ovası olan Kuzuova yer almaktadır. Güneydeki Bulutlu dağından kuzeye doğru eğimli olan Kuzuova'nın güneyindeki ortalama yüksekliği 1100-1200 m civarında olduğu halde kuzeye doğru çıkıldıkça 950-1000 m'lere düşer. Gerek Kuzuova ve gerekse Uluova bölgedeki yerleşme ve tarım faaliyetlerinin önem kazandığı alanlardır. Şehrin çevresini kuşatan Murat ve Fırat nehirleri ise bölge için sulama ve diğer faaliyetlerde hayat kaynağı konumundadır. Bu yüksek dağ silsilesinden ve nehirlerden başka ayrıca Harput-(Elazığ'ın) etrafını sıralayan bazı küçük tepelerde vardır. Bunlar güneyde sırasıyla Boztepe, Rıdvantepe, Çiçtepe, Yalavuz tepeleri Meryem dağına kadar gelir. Miyadun'un üstünde Karababatepesi ve İtminik sırtlarıyla Perçenç gediğine ve buradan karşı tarafa geçince Beyyurdu, Karakaya, Hoş, Kırış tepeleri Hasret dağı eteklerine dayanır⁹.

Doğudan ve Kuzeyden Murat, Batıdan ve kısmen Güneyden Fırat ve nihayet Hazar gölü ile çevrilen ve bir ada gibi olan Elazığ, Anadolu'nun en güzel parçalarından birini teşkil etmektedir. Uluova, Kuzova ve Murat kıyıları muhakkak ki çok eski devirlerden beri meskun olan yerlerdir. Bu sebeple birçok yerlerde ve Uluova ve Kuzova'da bulunan höyüklerin alt tabakalarında tarihten evvelki katlara rastlamak mümkündür. Bu höyüklerden olan Uluova'da Alişam, Tülüntepe, Könk höyükleriyle, Hoğu, Perçenç, Kögenk, Vertetil ve Huh gibi eski köylerin içindeki tepeler dikkati çekmektedir¹⁰.

İklim olarak Kara iklimin hüküm sürdüğü Elazığ topraklarında yazlar sıcak ve kurak, kışlar ise yağışlı ve soğuk geçer. Yağışlar daha çok kar türünde olur. Yaz ve kış

⁹ İ. Sunguroğlu, a.g.e., C. I., s. 15.

¹⁰ Nurettin Ardıçoğlu, **Harput Tarihi**, Harput Turizm Derneği yay., İstanbul, 1964, s. 5.

ayları arasındaki ısı farkları fazladır. Kışları sıcaklığın -24⁰ düştüğü, yazları da 42⁰ çıktığı görülür. Yağışlar daha çok ilkbahar ve kış aylarında olur¹¹.

3. Şehrin Jeopolitiği

Harput konumu ve jeopolitik yapısı itibariyle çok hareketli bir tarihe sahiptir. Bununla beraber tarihten evvelki devirlere ait tetkiklerin azlığı sebebiyle çok az şey biliyoruz. Harput'un konumu itibariyle Harput'da sürekli devlet kurulmuş ve yıkılmıştır. Elazığ Harput mıntıkasının ilk bilinen sakinleri Huriler, daha sonra Hititler, Urartular ve daha birçok devletin kurulması daha o devirlerde yani milattan önce VIII-IX. asırlardan beri müstahkem bir mevki olduğunu kabul etmek gerekmektedir¹².

Genelde olduğu gibi ülkemizde de birçok yerleşmenin kuruluşu üzerinde tarihi, sosyal ve ekonomik faktörlerle, doğal faktörler de önemli yer tutar. Harput öncelikle savunma ve korunma amaçlı olmak üzere günümüzden yaklaşık 3 bin yıl önce Elazığ'ın 5 km kuzeyinde bir kale yerleşmesi (Kalekent) olarak kurulmuş, zamanla nüfusun artmasıyla genişlemeye elverişli olan kalenin dışına batı ve kuzeybatı tarafına yayılmış, 19. yüzyıl ortalarından itibaren ise şehrsel fonksiyonunu önemli ölçüde yitirerek günümüzde Elazığ'ın bir mahallesi durumunu almıştır. Tarihi yolların güzergahı üzerinde yer alması nedeniyle bu yolları kontrol altında tutabilecek ve özellikle çevresindeki son derece elverişli tarım alanlarına hakim bir konumda olması, savunma ve korunmaya elverişli bir hudut şehri özelliği göstermesi bu avantajların başında gelmektedir. Tarihi yolların geçtiği, dolayısıyla ulaşımın yoğunluk kazandığı bir mevkide kurulmuş bulunması Harput'un önemli bir özelliğidir. Farklı güzergâhlar izlense de bu yolların ana rotası Harput'tan geçecek biçimde Mezopotamya'yı Karadeniz'e bağlayacak şekildedir. Belirtilen yol güzergâhları Harput'a sadece çeşitli ticaret kervanlarının uğramasını veya konaklamasını değil aynı zamanda buranın bir ticaret merkezi olarak gelişmesini sağlamıştır. Diğer taraftan Harput savunma ağırlıklı bir yerleşme yeridir. Harput güneyden Elazığ ovası, Uluova ve Hazar gölü çevresini, batı da ise Hankendi ve Baskil ovaları ile Kuzuova ve Asvan ovası gibi son derece elverişli tarım sahalarına, bu oluklardan geçen yollara hâkim ve buraları kontrol edebilecek bir mevkide kurulmuştur. Kuzeydeki Buzluk dağı civarında, bugün büyük ölçüde Keban Baraj Gölü tarafından kaplanmış olan Pertek-Keban oluğu ve daha

¹¹ Hüsamettin Toros, **Türkiye Rehberi**, İstanbul, 1971, s. 106.

¹² N. Ardıçoğlu, a.g.e., s. 8.

kuzeydeki Tunceli dağlık arazisini bile kontrol altında tutmak mümkün olmuştur. Bu durum üzerinde Harput'un bir plato yüzeyinde yani çevresine göre yüksekte kurulmuş olması ve çevresinin savunma amacına uygun doğal vadiler (doğuda ve kuzeyden Murat Nehri vadisi), engebeli bir topografya ve sarp yamaçlarla çevrili bulunması etkili olmuştur¹³.

Şehrin jeopolitik yapısı sayesinde tarihte Osmanlı padişahlarının da sefere giderken Harput'a uğradığı nakledilir. Osmanlı padişahlarından Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferine çıkarken Akşehir, Konya, Kayseri, Sultan Suyu ve Malatya'ya kadar gelerek Harput'a da uğradığı, kaleye gelmemişse de Uluova'nın batı kısmında Sivrice ve Cünt Köyü havalisine gelerek burada karargah kurduğu, buradan kalkarak Hazardağını aşır, Çüngüş'e ve Çermiğe geçtiği, oradan da Besni, Antep, Habaş ve Mercidabık yolunu takip ettiği rivayet edilir. Kanuni Sultan Süleyman 1535 senesinde İran seferinden dönerken Ahlat'a ve oradan da Bitlis ve Diyarbakır'a uğramış ve Harput ovasına da gelip birkaç gün kaldıktan sonra tekrar Diyarbakır'a dönmüştür. IV. Murat'ın Bağdat seferine gidişinde Harput'a uğradığı, Hoğu köyünde konakladığı rivayet edilmiştir¹⁴.

B. XIX. YÜZYIL HARPUT TARİHİ

Arkeolojik kazılar sonucu çok eski çağlardan beri önemli bir iskan yeri olduğu anlaşılan Harput ve yöresi asırlar boyunca birçok devletin hakimiyeti altına girmiştir¹⁵.

Elazığ, Harput çevresinin tarihçe bilinen en eski kavimleri olarak Hurulir veya bunlarla akraba olanları ileri sürebiliriz. Huriler "İ.Ö. 2000" yıllarından itibaren Doğu Anadolu'ya yerleşmiş olarak meydana çıkmışlardır. Bir ara Ön Asya'ya hâkim olmuşlar, bunların kurduğu Mitanni Devletinin Mısır'lılarla ve Hitit'lerle devamlı ilişkileri olmuştur. Mitanni Devleti "İ.Ö. 14." yüzyılda yıkılınca Hitit kralı Subbiluliuma zamanından itibaren Hititler, Huri ülkesinin çoğunu hâkimiyeti altına almışlardır. Doğu Anadolu'da Hurri hâkimiyeti son bulduktan sonra, Harput çevresinin

¹³ Selçuk Hayli, *Tarihi Coğrafya Açısından Harput Şehrinin Fonksiyonları ve Etki Sahası, Dünü ve Bugünüyle Harput (Sempozyum, 24-27 Eylül 1998)*. T.D.V. Yayınları, Elazığ, 1999, s. 290 vd.

¹⁴ F. Memişoğlu, a.g.e., s. 21.

¹⁵ Mehmet Ali Ünal, "Harput" mad., **T.D.V.İ.A.**, C. XVI, İstanbul, 1997, s. 232.

Hititler hâkimiyetine geçmesi uzun sürmemiştir. Hititler Harput çevresini hâkimiyetleri altına almakla beraber, burada yerli prenslerin de hüküm sürdüğü anlaşılmıştır¹⁶.

Bundan başka Etiler ve Harput ve Elazığ mıntikasını (işiva) diye adlandırmışlardır. Milattan 1330 yıl önce Eti hükümdarı III. Murşilin, buraları kendi ülkesine katmıştır. Etilerden sonra milattan 1000 yıl önce merkezi Van Gölü civarında teşekkül etmiş bulunan Halidi devleti tarafından işgal edilmiş bulunan Harput mıntikasına Halidiler tarafından (Kimri)lerin istilasına maruz kalmış ve dolayısıyla Elazığ bölgesi onların hâkimiyeti altına girmiştir¹⁷.

Harput ve yöresi sırasıyla Urartu, İran, İskender, Roma, Bizans hâkimiyetlerinden sonra VII. yüzyılda Arapların eline geçmiştir. X. yüzyılın ortalarında Bizanslıların geri aldığı şehir 1071'den sonra Anadolu'ya yönelik Türk akınları sırasında muhtemelen 1085'te Çubuk Bey tarafından fethedildi ve burası merkez olmak üzere bölgede Palu ve Çemişgezek çevrelerini içine alan Çubukoğulları Beyliği kurulmuştur¹⁸.

İ.Ö. IX. yüzyıldan itibaren merkezi tuşba (bugünkü Van) şehir olan Urartu adlı bir devletin var olduğu bilinmektedir. Büyük bir devlet kurmuş olan Urartu'lar medeniyette çok ileri gitmişler. Urartular kuvvetli idarecileri yardımıyla Doğu Anadolu'yu alarak, Harput çevresine, hatta Malatya'ya kadar ilerledikleri ve buralara sahip oldukları Palu'da bulunan Urartu kitabesinden anlaşılmaktadır. Urartular Doğu Anadolu'da çeşitli prenslikleri birleştirerek "Nairi Hükümetleri" adını alarak Harput çevresine yerleştikleri bilinmektedir¹⁹.

Harput ve çevresi daha sonra İran hâkimiyetine girmiştir. İranlılardan sonra Makedonyalı İskender ve Selefkoslar buraları işgal etmişlerdir. Milattan 50 yıl önce bir ara Romalıların eline geçmişse de daha sonra tekrar İranlıların eline geçmiştir. Daha sonra Sasaniler ve Romalılar arasında yapılan bir anlaşmayla Romalılara terk edilmiştir²⁰.

¹⁶ Cumhuriyetin 50. yılında 1973 Yılı Elazığ İl Yıllığı, s. 2.

¹⁷ **1967 Yılı Elazığ İl Yıllığı**, Elazığ, s. 30.

¹⁸ M. Ali Ünal, a.g.mad., s. 232.

¹⁹ 1973 Elazığ İl Yıllığı, s. 2.

²⁰ 1967 Elazığ İl Yıllığı, s. 30.

M.S. I. yüzyıldan III. yüzyıla kadar Harput ve çevresi zaman zaman Romalılar'ın askeri ve siyasi nüfusu altında kalmış ve daha sonra da tamamıyla Roma imparatorluğunun bir parçası olmuştur. Fakat bugün Roma devrine ait birçok kitabeden başka herhangi bir kültür unsuruna rastlanmamıştır. Roma hakimiyeti altında iken Harput'un Roma-İran mücadeleleri sırasında zaman zaman el değiştirdiği görülmüştür²¹.

İran tarafından sürekli olarak tehdit edilmişse de 7. yüzyıla kadar bu hakimiyetini devam ettirmiştir. Bu yüzyılda Hz. Ömer'in halifeliği döneminde bölgeye gelen Arap orduları Harput'u kuşatarak şehri ele geçirmişlerdir. Arap fethinden sonra Harput X. yüzyıla kadar Müslüman olan Hamdanoğullarının elinde kalmıştır²². Fakat hicretin ilk üç yılında Harput'tan hiç bahsedilmediği görülmektedir. Bu süre zarfında hudut bölgesinde kalan Harput'un elden ele geçmiş olması muhtemeldir. X. yüzyılda Aduddevle tarafından El-Cezire'den sürülen Hamdani Ebu Talip'in Bizans'a tabi olan kayınbiraderinin bulunduğu "Hısn-ı Ziyad" da, onun desteğiyle tutunmuş olduğundan bahsedilmektedir. Fakat Ebu Talip, Harput'ta fazla kalmamış, bir süre sonra Suriye'ye geçmişse de Aduddevle tarafından yakalanarak öldürülmüştür. Hamdaniler'in hakimiyeti nihayet bulmuştur²³.

26 Ağustos 1071 Malazgirt muharebesiyle Anadolu yolu Türkler'e açıldıktan sonra Harput bölgesine Oğuz boyları kitle halinde gelmişlerdir. Türkler Bizanslıların hakim oldukları Harput Kalesi ile diğer yerleri Bizanslılardan aldılar. Bunlardan Çubuk Bey'in 1087'den 1-2 yıl evvel Harput'un Bizans Kumandanı Philares'den aldığı yapılan incelemelerden anlaşılmaktadır. Bu olay ile Harput'ta ilk Türk sülalesi yerleşmektedir²⁴.

Çubuk Bey'den sonra yerine oğlu Mehmed Bey geçmiş 1113 yılına kadar Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na ve zaman zaman Anadolu Selçuklularına tabi olarak hakimiyetini devam ettirmiştir. 1107 yılında ise Doğu'ya yürüyen Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan, Doğu Anadolu'daki bütün beyleri itaate davet ettiği zaman, itaat eden beyler arasında Mehmed Bey'in de bulunduğu bilinmektedir²⁵.

²¹ M. Ali Ünal, a.g.e., s. 13.

²² Ahmet Aksın, **19. Yüzyılda Harput**, Elazığ, 1999, s. 20.

²³ M. Ali Ünal, a.g.e., s. 14.

²⁴ 1973 Elazığ İl Yıllığı, s. 4.

²⁵ M. Ali Ünal, a.g.e., s. 15.

Çubukoğulları Beyliğinin Harput'taki hakimiyeti 1113 yılında son bulmuştur. Bu tarihte kendi hakimiyet sahası olan Suruç'tan askerleriyle birlikte Harput'a gelen Artuklu hanedanından Belek Gazi bölgeye tamamen sahip olarak Çubukoğulları hakimiyetine son vermiştir. Artukoğullarının birliğini de sağlayan ve çok iyi bir asker ve komutan olan Belek Gazi Haçlılara karşı büyük zaferler kazanmıştır²⁶.

XII. yüzyılın başlarında başlayan Artukoğulları Çağı 1234 yılına kadar yani bir yüzyıldan fazla sürmüştür. Belek Gazi kısa zamanda Harput'tan Halep'e kadar uzanan büyük bir hükümdarlık kurmuştur. Aynı zamanda çağının en tanınmış hükümdarı ününe kavuşmuştur. Haçlılara karşı kazandığı zaferler nedeniyle "Gazi" adını da almıştır²⁷.

Harput 1114 yılında Artukoğullarına intikalinden sonra Artukoğlu Emir Belek tarafından esir olarak Harput Kalesine kapatılan Urfa Kontu Josselin Courtonai ve Kudüs kralı I.Baudouin yerli Ermenilerin yardımıyla burayı ele geçirmişlerse de 1123 de Emir Belek kaleyi tekrar geri alınmıştır²⁸.

Suriye üzerine sefere çıkan Belek, Menbic Kalesi'nin muhasara hazırlıklarını teftiş ederken kaleden atılan bir okla şehit edilmiştir. Belek'in ölümü ile Artuklu birliği de dağılmıştır. Yerine geçen hükümdarların da onun yerini dolduracak kadar kudretli çıkmamasından dolayı 1232 yılında Anadolu Selçuklu Hükümdarı I.Alaaddin Keykubat, Harputu alarak Harput'ta Artukoğulları dönemine 1234 yılında son vermiştir²⁹.

1243 yılında Selçuklularla Moğollar arasında geçen Köseadağ savaşının Selçuklular aleyhine sonuçlanması neticesinde Harput ve çevresi de diğer Anadolu şehirleri gibi Moğol hakimiyeti altına girmiştir. Bölgedeki Moğol hakimiyeti XIV. yüzyılın başlarına kadar İlhanlılar vasıtasıyla devam etmiştir. Bu tarihlerde İlhanlı devletinin otoritesi zayıflamaya başlayınca Harput ve çevresi Dulkadiroğulları, Timur, Kadı Burhanettin, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri arasında mücadele sahası haline gelmiştir. Bu mücadeleler neticesinde 1339 tarihinde Harput ve çevresi Dulkadiroğulları Beyliği'nin hakimiyeti altına girmiştir. Dulkadiroğullarının belli bir süre sonra zayıflamasıyla birlikte bölgenin hakimiyeti için mücadele eden Akkoyunlu

²⁶ A. Aksın, a.g.e., s. 21.

²⁷ 1973 Elazığ İl Yıllığı, s. 5.

²⁸ H. Toros, a.g.e., s. 1061.

²⁹ M. Ali Ünal, a.g.e., s. 17 vd.

Devleti'nin hükümdarı Uzun Hasan 1465 yılında Harput'u ele geçirmiştir. Akkoyunlu Devleti hakimiyeti altında kaldığı 40 yıl boyunca Harput bu devletin önemli merkezlerinden biri olmuştur. 1507 yılında Safevi Devleti tarafından ele geçirilen Harput 1516'ya kadar 9 yıl boyunca bu devletin idaresinde kalmıştır. 1514 yılında Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim'in Safevilere karşı kazandığı Çaldıran meydan muharebesini müteakip Osmanlılar Doğu Anadolu bölgesini Safevilerden arındırma hareketini başlatmış ve birçok şehir gibi Harput'ta Osmanlı hakimiyetine girmiştir³⁰.

Harput 1516 yılında Osmanlı hâkimiyetine girdiği ve bu tarihten sonra bölge coğrafi konumu ve tarihi şartlarından dolayı önemli bir yerleşim merkezi olmuştur. Harput 1516 tarihinden XIX. yy. ortalarına kadar Diyarbakır eyaletine bağlı bir sancak olarak kalmıştır. Diyarbakır eyaletine tabi bazı sancaklar XVI. ve XXII. yy. boyunca yurtluk, ocaklık veya hükümet statüsü altında mülkiyet üzere tasarruf edildiği halde Harput daima klasik Osmanlı sancağı olmak özelliğini korumuştur³¹.

Harput, Maden-i Hümayun Emaneti kurulmadan önce sancak beyleri vasıtasıyla idare edilmiştir. Ancak XVIII. yy. sonları ve XIX. yüzyıla ait belgelerde Harput'ta sancak beyinin varlığı ile ilgili bir kayıta tesadüf edilememiştir. Bu dönemlerde Harput'un bir sancak merkezi olmasına rağmen sancak beylerinin görev yaptıklarına dair herhangi bir belgeye rastlanmamasının sebepleri şöyle izah edilebilir. Madeni Hümayun Emanetinin oluşturulmasından sonra bu emanetin eminliğinin çoğu kez Diyarbakır valilerine tevcih edildiği bilinmektedir. Dolayısıyla bu tarihlerden sonra Harput mali ve idari açıdan büyük bir önem kazanmıştır. Aynı zamanda Diyarbakır valileri olan Maden Eminleri, Keban ve Ergani madenlerinin tam ortasında olması sebebiyle çeşitli tarihlerde Harput'ta oturmuşlardır³².

Harput, 1845 yılına kadar bu idari yapısını sürdürmüş, bu tarihten sonra 20 Eylül 1845'te bir fermanla anlaşıldığına göre, Harput'a bağlı bütün kazalar ve Maden-i Hümayun ayrı bir Mutasarrıflık haline getirilmiştir. İlk mutasarrıf olarak da Ömer Faiz

³⁰ A. Aksın, a.g.e., s. 22.

³¹ A. Aksın, a.g.e., s. 24.

³² İbrahim Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır**, Türk Tarih Kurum Yay., Ankara, 1995, s. 329.

Paşa tayin edilmiştir. Bu tarihten kısa bir süre sonra 1 Nisan 1846 tarihinde Harput müstakil bir eyalet haline getirilerek valiliğine Yakup Paşa tayin olunmuştur³³.

Şemsettin Sami Kamusa'l Alâm'de üç sancak, 16 kasaba, 70 nahiye ve 1890 köyden bahsetmektedir³⁴.

Ahmet Aksın ise Harput'un Eyalet haline gelmesinden sonraki idari taksimatını şöyle vermiştir³⁵.

SANCAK	KAZALARI
HARPUT	1. Harput (merkez)
	2. Çemişgezek
	3. Eğin
	4. Arapkir
	5. Malatya
	6. Şiro (Pötürge)
	7. Akçadağ
MADENİ HÜMAYUN	1. Madeni Keban
	2. Madeni Ergani
	3. Palu
	4. Çarsancak
	5. Eğil
	6. Çermik
	7. Çüngüş
	8. Ebu Tahir
	9. Hekimhan
	10. Ergani
BEHİSNİ	1. Behisni
	2. Hısnımansur
	3. Samsad
	4. Siverek
	5. Gerger
DERSİM	1. Dersim
	2. Gürcanis
	3. Kuruçay
	4. Ovacık
	5. Mazgirt
	6. Kozican
	7. Kargiri
	8. Kemah

³³ A. Aksın, a.g.e., s. 25.

³⁴ Şemsettin Sami, **Kamusa'l-Alâm**, C. VI, Kaşgar Neşriyat, Ankara, 1996, s. 4332.

³⁵ A. Aksın, a.g.e., s. 29.

1845 tarihinde Diyarbakır'dan ayrılarak ayrı bir eyalet haline getirilen Harput Eyaletinin en önemli hususu, Maden-i Hümayun sancağının Harput eyaletine dahil edilmesidir. Böylelikle Harput eyaleti dört sancak ve otuz kazadan oluşan büyük bir eyalet haline gelmiştir. 13 Kasım 1848 tarihli bir tahrirat hülasasından anlaşıldığına göre Dersim, Kozican ve Mazgirt gibi yerlerin büyük mahalleler olduğu, Koçgiri Aşiretiyle birleştirilerek kaymakamlık olarak idaresi uygun görülmüştür. Ancak Koçgiri ile Dersim arasında yer alan Kemah, Gürcanis ve Kuruçay kazaları bunların birleşmesine engel olarak görüldüğünden bu kazaların Maden-i Hümayun'a merbut ve Dersim'in de maden muzafatından olması sebebiyle bu kazaların Dersim Sancağına iltihakıyla bunların Diyarbakır ve Harput Eyaletlerinden birine bağlanması istenmiştir. Nitekim bir müddet sonra Dersim Sancağı ve kazaları Diyarbakır eyaletine bağlanmıştır. 6 Temmuz 1851 tarihinde Dersim Sancağı'nın Harput'a daha yakın olması sebebiyle Diyarbakır'dan tefrik edilerek Harput eyaletine bağlanması hususunda irade çıkmış ve Dersim tekrar Harput eyaletine bağlanmıştır³⁶.

Harput önceleri eyalet ve "bilahare vilayet iken bir ara Diyarbakır'a bağlı bir sancak olmuş ise de 1875'de müstakil Mutasarrıflık, dört sene sonra da vilayet teklifi üzerine adı Mamurat'ul-Aziz'e çevrilmiş, fakat vilayet merkezine halk arasında Mezre (Mezrea) denile gelmiştir. 1879 tarihinden itibaren vilayet haline getirilen ve o tarihten sonra günden güne inkişaf eden Mamurat'ul-Aziz vilayetinin adı Elaziz şeklinde kullanılmaya başlanmıştır³⁷. Sonraları Elaziz, 1938 yılında Atatürk tarafından tahıl ambarı anlamına gelen Elazığ ismi verilmiştir³⁸.

³⁶ A. Aksın, a.g.e., s. 30.

³⁷ 1967 Elazığ İl Yıllığı, s. 31.

³⁸ 1973 Elazığ İl Yıllığı, s. 8.

I. BÖLÜM

MAMURAT'UL-AZİZ VİLAYETİNDE DİNİ VE SOSYAL YAPI

A. ERMENİLERİN DİNİ VE SOSYAL YAŞANTISI

Osmanlı Devleti Gayrimüslim tebaaya dini, adli, idari ve eğitim alanında kendi liderleri başkanlığında, kurumlarını ve yasalarını düzenleme ve kullanma hakkını ve her cemaate reisini seçme yetkisi tanımıştır. Gayrimüslimler de kendi teşkilatlarını kurarak yarı bağımsız bir statü içinde cemaat işlerini yürütmüşlerdir. Her cemaat bağımsız bir zümre ya da “millet” olarak kabul edilmiştir³⁹.

Cemaat liderleri gerek dini, adli ve eğitim işlerini ve gerekse hükümetle olan münasebetlerini yürütmek için güçlü bir teşkilat meydana getirmişlerdir. Ortodoksların cemaat işlerini Fener Patrikhanesi, Musevilerinkini hahamhane, Ermeni cemaatinin işlerini de Ermeni Patrikhanesi yürütüyordu. Her cemaat kendi mezhebine göre dini ibadet ve ayinlerini tam bir serbestlik içinde yapıyorlardı. Devlet Gayrimüslimlerin ibadeti konusunda son derece hoşgörülü davranmıştır. Durumu fermanlarla tespit ve tayin edilen ibadet yerlerinin bütünüyle dokunulmazlığı bulunmaktaydı. Patrikhaneler kendi cemaatlerinin doğum ve ölüm kayıtlarını da tutmakta yetkili kılınmış. Her cemaat üyesi bulunduğu patrikhanenin nüfus defterine kayıtlıydı. Daha sonra devlet bütün tebaanın nüfusunun kayıtlarını tutmaya başlamıştır. Gayrimüslim cemaatler okullarını açabilme ve okullarının programlarını serbestçe tespit etme yetkisine sahiptirler. Gayrimüslim cemaatlere bazı alanlarda gümrük vergisinden muafiyette tanınmıştır. Mesela; kilisenin süslenmesine ve ayinlerin icrasına mahsus olan eşyanın hepsi gümrük vergisinden muaf tutulmuştur. Gayrimüslim cemaatlerin dini liderlerinin yargılanması özel bir şekilde yapılmaktaydı. Mesela metropolitlerin, vekillerinin veya piskoposların şer'i şerif ile ilgili davaları söz konusu olursa bunların duruşması doğrudan doğruya Divan-ı Hümayun'a havale edilmekte ve dava sadrazam ve kazaskerlerin huzurunda görünmekteydi. Özetlenecek olursa Osmanlı Devleti Gayrimüslim milletlere dünyanın hiçbir devletinde benzeri görülmeyen ölçüde dini, kültürel ve idari alanda özerklik tanınmış, dillerine, kilise ve havralarına, mektep, mahkeme ve hastanelerine

³⁹ Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, Risale Yayınları, İstanbul, 1990, s. 43.

karışılmamış. Evlenme, boşanma, düğün ve ölüm gibi medeni hukuku ilgilendiren bütün işler millet teşkilatlarına bırakılmıştır⁴⁰.

Osmanlı Devleti Gayrimüslim tebaasından olan Ermeniler, Ortodoks ve Katolik Mezheplerinden ayrı bağımsız bir kiliseye ve dini düşünceye sahiptirler. İstanbul'un fethinden sonra Ortodoks ve Museviler gibi Ermeniler de bağımsız bir cemaat olarak tanınmış ve birtakım haklar ve imtiyazlar verilmiştir⁴¹.

Ermenilerin Harput bölgesine tam olarak ne zaman geldiği bilinmemekle beraber, Bizans İmparatorluğu ve Selçuklu Türklerinin Anadolu'yu fethinden sonra da bölgedeki varlıklarını devam ettirmişlerdir. Ancak Bizans'ın acımasız politikasında, adil, merhametli ve toleranslı Müslüman Türklerin idaresine girmeleri büyük bir şans olmuştur. Birçok vilayette Ermeniler bizzat Türk idaresini istemişler ve kendi istekleriyle Türk idaresine girmişlerdir. Ermeniler ziraat, ticaret, terziilik, ayakkabıcılık, kuyumculuk gibi vb. birçok işte huzur ve güven içinde çalışmışlardır. Bundan dolayı kazançları diğerlerine nazaran daha iyi olduğundan müreffeh bir hayat yaşamışlardır. En iyi okullarda okuyup devletin değişik kademelerinde görev almışlardır.

Harput'taki Ermeniler kendilerine has mahallelerde oturmuşlardır. Bu mahalleler ise şunlardır.⁴²

<u>Mahalle</u>	<u>Hane</u>
Sinabut Mah.	70
Gürcübey Mah.	180
Şehroz Mah.	112
Norses Mah.	133

Türklerden daha iyi durumda oldukları bilinen Ermenilerin (1846-1868) yılları arasındaki vaziyetlerini o yıllara ait Harput Şerriye Sicillerinden de tespit etmek mümkündür. Buna göre 1847 yılında Harput'a bağlı Kuyulu Köyü'nde oturan Ermeni Evak'ın oğlu Mensub'un bütün mallarının toplam değeri 2919 kuruş iken, yine Harput'a bağlı Holvenk Köyü'nde oturan Kavaz oğlu Ali'nin terekesi toplamı 935 kuruştur. Yine

⁴⁰ B. Eryılmaz, a.g.e., s. 44.

⁴¹ B. Eryılmaz, a.g.e., s. 54; İstanbul Ermeni Patrikhanesinin kuruluşu için bkz. Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler**, ASAM Yay., s. 41 vd.

⁴² İ. Sunguroğlu, a.g.e., C. I, s. 240.

Harput'a bağlı Hüsenik Köyü'nde 1866 yılında len Ermeni Tavid'in terekesi toplamı 4580 kuruş iken, Kuyulu'da len Karabet'in terekesi toplamı 3000 kuruş olduğu, yine Harput'a bağlı Sahablı Köyü'nde len Osman'ın terekesi toplamı 260 kuruş, Ballica Köyü'nde len Hasan'ın terekesi toplamı 1350 kuruş olduğu görülmüştür. Ermeniler 1839 Tanzimat, 1856 Islahat Fermanı ile daha önce kendilerinde var olan hak ve hürriyetleri batılı devletlerinde destekleriyle kanunlaştırmışlardı. Hiçbir zaman Ermenilerin hak ve hukukları zayı olmamış bilakis Osmanlı Devleti kanunlarının garantisi altındaydı. Ermenilere Osmanlı Devleti döneminde hiçbir zaman ayırım yapılmamış ve hak ve hukuklarına hep riayet edilmiştir. Bu hususta yine Harput Şerriye Sicilinden bir örnek verecek olursak; 28 Şubat 1867'de Harput'a bağlı Hüsenik köyünden Hasan Ağa, Harput Sinebut mahallesinde oturan Ermeni Arakil oğlu Uhran'u kendisinden kireç aldığı ve parasını ödemediğini ileri sürerek dava etmesi zerine Uhran borcunu ödediğine dair bir senet ibraz etmiş, bunun zerine Hasan Ağa'nın davası reddedilmiştir⁴³.

Elazığ'daki Ermenilerin genel olarak sosyal yapıları evlilik, giyim, hangi mesleklerde çalıştıkları konusunda çok ayrıntılı olarak bilgilere ulaşılamamakla birlikte ş bilgileri aktarmak mümkündür. Ermeni kadınları da genel olarak giyim, kuşam açasından Türk kadınlarından çok farklı değildi. Ermeni ve Süryani kadınlar Osmanlı kadınları gibi çarşaf giyerler ve dışarı çıktıkları zamanlarında çarşafıyı oyle çıkarlardı. Çarşafı genelde beyaz patiskadan yaparlar, erkeklerin giyim tarzları ise çoğunluğu şalvar ve üzerine de siyah ve sarı ince çubuklu Antep ve Arapkir çitarelerinden iki etek entari ve üzerlerine de uzun palto giyerler. Feslerinin zerlerine Tokat yazmaları sararlardı. Meşrutiyetten sonra Ermeni kadınlar çarşafıyı atmak suretiyle giyimlerini değiştirmişlerdir. Etek ve ceket giymeye başlarına da dört köşe ve fakat çapraz ikiye katlanmış kenarları renkli ve çiçekli bordürlü kahve veya siyah renkte şal örtüler örtmeye başlamışlardır. Erkekler de yavaş yavaş setre pantolon giymeye ve bilhassa kolejliler gömlek ve kravat kullanmaya başlamışlardır. Köylülere gelince ise ova köylülerin erkekleri de kadınları da şehir halkı gibi giyerlerdi. Dağ Kürt köylerinde ise giyim tamamıyla değişti. Erkekler beyaz kalın yerli bezinden uzun ve geniş bir don gömlek, bunun üzerine çitariden n açık bir entari giyer ve üzerine de eski bir aba

⁴³ Ergünöz Akçora, "Harput'ta 20. yy. Başlarına Kadar Türkler ile Ermeni Toplumunun Sosyo-Ekonomik Durumu", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 58, s. 192.

alırlardı. Başlarına işlemeli oyaly ve pullu fes şeklinde bir başörtüsü, altta şalvar ve onun üzerine de peşkir şeklinde süslemeli ve işlemeli pardösü şeklinde giyerlerdi⁴⁴.

Merkeze bağlı Arındık köyünde yaşayan, büyük annesi Ermeni dönmesi olan Adıgüzel Ünlü amcanın anneannesinin anlattıklarından XIX. yüzyılın sonları XX. yüzyılın başlarına doğru Ermenilerin Elazığ'daki sosyal yaşantıları ile ilgili şu bilgileri aktarmıştır.⁴⁵

“Garagos Efendi: Elazığ'da kapalı çarşıda tüccarlık yapmaktaymış. O yörenin ve o mahallenin en meşhur tüccarlarındanmış. Kardeşi Artin Efendi bu da iyi bir demirci ustasıymış. Genelde çiftçilerin kullandığı malzemeleri, bel, kürek, dehre vb. gibi şeyler yaparmış. Bacısı Arsiyek Hanım, o dönemin ünlü bir terzisiymiş. Yine o dönemin bezir yağı üreticisi Holvenk köyünden Bezirci Polo ismiyle meşhur bir Ermeniydi. Başka meslek dallarında ise Ğazar, oğlu Afrin ve kızı Rozen hepsi de Elazığ'da dişçilik yaparlarmış. Ayrıca Arındık köyünde Ermeni Zertik Hanım da bez dokumada ustaymış. O dönemde genelde köylerde ağalık yapan zengin Ermeniler varmış. Bunlardan biri de Bezmeşan Köyü'nde Pılto Toros isimli Ermeni idi. Toros Osmanlının o köy ve civar köylerde atadığı kişiydi. Köylülerin ekinlerinin % 10'unu devlete toplar, topladığının % 10'unu da devlet kendisine vermiş.”

Yine Güzel amcanın anlattıklarına göre Elazığ ve yöresinde Ermenilerin evlilikle ilgili adetleri ise şöyle imiş; kız isteme kesinlikle akrabadan olmayacak ve evlilik dışarıdan olacaktı. Düğün töreninden sonra 7 gün gerdeğe girmeden birlikte yaşayıp birbirine alışacaklar eğer anlaşılırsa evlilik devam edecek aksi takdirde yaşayan evlilik sona ermekteydi. Nikâhı papaz kıyar ve evlendikten sonra kız artık baba evinden çıktuktan sonra hiçbir şekilde miras alamaz, babadan taraf miras hakkı düşerdi.

Ermenilerin ölümlerini defnetme işlemleri ise şöyle idi; kadınlar nasıl evlenmişse o ziynet eşyalarıyla ve gelinlik giydirilerek, ellerine kına yakarak gömülürdü. Erkekler de ise en yeni elbiseleriyle, damatlık, kravat vb. şeyler giydirilmek suretiyle defnedilirdi. Ölünün ardından 3 veya 4 gün yas tutulurdu.

Evli bir kadın kocası ölse de veya kocasından boşansa da dul kaldıktan sonra artık başka biriyle kesinlikle evlenemez. Erkek ise karısı öldükten veya boşandıktan

⁴⁴ İ. Sunguroğlu, a.g.e., C. III, s. 310.

⁴⁵ 1923 doğumlu, Adıgüzel Ünlü, Arındık Köyü'nde ikamet etmekte olup, okuryazar.

sonra 7 yıl beklemek zorunda ve bu yedi yılın bitiminden sonra evlenebilir. Ermenilerde ibadet şekilleriyse Doğu'ya doğru dönüp kible yaparak, haç çıkartılarak secdeye gidilmek suretiyle ibadet yapılırdı. Secdeye giderken de (Yas-Vas-(Allah)) (Asos-Kristof-(İsa)) diyerek secdeye gidilirdi. Ermeniler, Kızılyumurta bayramında yumurta haşlayarak yumurtaların kabuklarını sokağa atarlardı. Bu bayram bahar aylarına denk gelirdi. Bahar mevsiminde yağın yağmurlar, yumurta kabuklarını alıp götürmez ise Bayram kutlamalarının kabul olmadığına inanılırmış.

B. MAMURAT'UL-AZİZ VİLAYETİNDE DEVLET KURUMLARINDA GÖREV ALAN ERMENİLER

Harput ve çevresinde özellikle Mamurat'ul-Aziz vilayetinde ve bağlı kazalarda Ermenilerin kamu kuruluşlarında, belediyelerde, mahkemelerde, idari meclislerde ve birçok memurlukta çalıştıkları görülmektedir. Devletin nerdeyse her kademesinde görev almışlardır. Ermeniler, burada başka duyun-u umumiye tahrir kâtipliklerinde, çiftçilere kredi veren menfaat sandıklarında sonraları ziraat bankasında bile çalışmışlardır. Biz burada salnamelerde geçtiği şekliyle Mamurat'ul-Aziz vilayetinde devlet kademelerinde çalışan Ermenilerin isimlerini ve değişik tarihli salnamelerde geçtiği şekliyle Osmanlı Devletinde hangi kurumlarda çalıştıklarını vermeye çalışalım.

1- Mamurat'ul-Aziz Vilayetinde Devlet Kurumlarında Görev Alan Ermeniler

Meclis İdaresi:

Genelde Müslim ve Gayrimüslim üyelerden seçilen bu meclis günümüzde ki il genel meclisi görevindedir. Pratikte seçimli üyeler adeta tayinle bu göreve gelmemektedir⁴⁶.

Ermeni Piskoposu Agob Efendi, Katolik Esteban Efendi, Tamirciyan Artin Ağa, Serkiz Ağa⁴⁷, en son 1907 tarihli salnamede meclis azası olarak Serkiz Ağa'nın⁴⁸ ismi tekrar verilmiştir.

⁴⁶ İlber Ortaylı, **Türkiye İdari Tarihi**, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yay., Ankara, s. 274.

⁴⁷ 1298 (1881 m) **Mamurat'ul-Aziz Vilayet Salnamesi**, İstanbul, s. 47.

⁴⁸ 1325 H. (1907 m.) **Mamurat'ul-Aziz Vilayet Salnamesi**, İstanbul, s. 69.

Merkez Bidayet Mahkemesi Heyeti

Tanzimat Döneminde ve sonra bu heyet Yüksek yargı mercii görevini yerine getirmekteydi. Daha çok Laik yargı kuruluşudur⁴⁹.

Ceza Dairesi

Azalar: Artin Efendi

Hukuk Dairesi

Azalar: Elye Efendi

Kispar Efendi⁵⁰

Muhasebe Vilayet Kalem:

II.Mahmut tarafından muhasebe kalemi kurularak Devletin toplam harcamalarının kontrolü bu kuruma bırakılmıştır. Bugünkü sayıştay görevini yürütmekteydi⁵¹.

Yevmiye mukayidi: Nişan Efendi⁵²

Sandık Eminleri

II. Mahmut Yeniçeri Ocağını kaldırdıktan sonra sancak merkezlerinde “Memleket Sandığı” adı altında bir kurum oluşturarak başındakine de “Sandık Emini” denmiştir. Sandık emini yöredeki ileri gelenlerce seçilir ve yaptığı hizmetler karşılığında vergilerden ücret alırdı. Sandık emini gelirleri toplar, ihtiyaçlara paraları buradan harcar, memurlara, askerler paralar buradan öder artan para ise hazineye aktarılırdı. 1846 yılında alınan bir kararla Sandık Eminliği kaldırılarak Mal sandıkları halini almıştır.⁵³

Elazığ Vilayet merkezinde sandık eminliği görevini 1881 yılında Kispar Efendi⁵⁴, 1883- 1889 yıllarında çıkan salnamelerde Evhanıs Efendi'nin⁵⁵, 1907 yılına gelindiğinde Antonyus Efendi'nin⁵⁶ sandık eminliği yaptığı görülmektedir.

⁴⁹ İ. Ortaylı, a.g.e., s. 274.

⁵⁰ 1298 H. (1881) Salname, s. 48.

⁵¹ İ. Ortaylı, a.g.e., s. 272.

⁵² 1298 H. (1881) Salname, s. 49

⁵³ Musa Çadircı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 33 vd.; Muzaffer Sencer, "Son Düzenlemelere Göre Türkiye'de Taşra Yönetimi ve Yerel Yönetimler", **TODAIİE**, C. 118, S. 1, Mart 1985, s. 24 vd.

⁵⁴ 1298 H. (1881) Salname, s. 49.

⁵⁵ 1301 (1883 M.) **Mamurat'ul-Aziz Vilayet Salnamesi**, İstanbul, s. 57; 1307 H. (1889 M.) **Mamurat'ul Aziz Vilayet Salnamesi**, İstanbul, s. 40.

⁵⁶ 1325 H. (1907 M.) Salname, s. 69.

Aşar ve Ağnam Müdüriyet Kalemi:

Devletin Müslüman tebadan aldığı 1/10 olan aşar vergisinin köylerden köylü hasadı kaldırmadan gelip ölçümü yapıp köylüden alınan vergiyi toplamakla görevli kurumdur⁵⁷.

II. Katip: İlya Efendi

Ambar Memuru: Mardirus Efendi⁵⁸

Tahrir Komisyon Heyeti:

Bugünkü il genel meclisinde valiye karşı sorumlu olan bir kurumdur. Direk valiye bağlı olan bu kurum bir nevi istişare kuruludur⁵⁹.

Azalar: Serkiz Ağa

Bedirus Ağa⁶⁰

Meclis Belediye Heyeti:

Günümüzdeki belediye meclisi görevini yürütmekteydi. Bu meclis Osmanlı Devletinin alt yapı sorunlarıyla, yapısal tesislerin ve kamusal hizmetlerin düzene konulması için kurulmuştur⁶¹.

1881 yılında belediye meclisinde Müslümanlarla birlikte üç Ermeni'nin de görev aldığı görülmektedir. Devid Ağa, Kirkor Ağa, Kispar Ağa⁶².

1887 yılına gelindiğinde yedi Ermeni'nin belediye meclisine seçildiği anlaşılmaktadır. Kispar Efendi, Kispar Ağa, Nişan Efendi, Artin Efendi, Kispar Efendi, Kirkor Ağa, Ustura Ağa⁶³.

Belediye meclisinde yine yedi Ermeni'nin görev yaptığı 1889 yılında çıkan salnamede belirtilmektedir. Bunlar: Kispar Efendi, Kispiyan Kispar Efendi, Piyerian Nişan Efendi, Harputliyan Erakin Efendi, Kispar Efendi, Kirkor Ağa, Ustura Ağa⁶⁴

1907 yılına geldiğimizde Mamurat'ul-Aziz devletinde meclis azası olarak 1887 yılında görev yapan Artin Efendi'nin⁶⁵ ikinci kez göreve getirildiğini görmekteyiz.

⁵⁷ İ. Ortaylı, a.g.e., s. 99 vd.

⁵⁸ 1298 H. (1881) Salname, s. 49.

⁵⁹ İ. Ortaylı, a.g.e., s. 291.

⁶⁰ 1298 H. (1881) Salname, s. 50.

⁶¹ İ. Ortaylı, a.g.e., s. 295.

⁶² 1298 H. (1881) Salname, s. 51.

⁶³ 1305 H. (1887) Salnamesi, s. 37.

⁶⁴ 1307 H. (1889) Salnamesi, s. 38.

⁶⁵ 1325 H. (1907) Salnamesi, s. 70.

Nafiye Heyeti:

İl genel meclisinde valiye bağı olan istişare kurlu görevini görmekteydi⁶⁶.

Mühendis: Feşbah Efendi

Bagos Efendi⁶⁷

Meclis Ziraat Heyeti:

Toprakların verimini kontrol edip, ekilip biçilmesi ne durumda ve ne kadar vergi alınabilir gibi konuları araştıran kurumdur⁶⁸.

Azalar: Misakyan Sinakarım Efendi

Tarakçioğlu Diradar Efendi

Dikicioğlu Agob Efendi⁶⁹

Mamurat'ul-Aziz Nahiye Müdürleri

1885 yılında Ebu Tahir nahiyesinde müdür muavini Kıyıcan Ağa, Perçenç nahiyesinde müdür muavini Kispar Ağa, Kuyulu nahiyesi müdür muavini Manuk Ağa'nın Mollakendi nahiye müdür muavini Mersub Ağa, Golvenk nahiyesi müdürü Uvak Ağa, Hoş nahiyesi müdür muavini Musağ Ağa, İçme nahiyesi müdür muavini Evsakiyan Ağa, Hal nahiyesi müdür muavini Kuruyuğ Ağa, Ğoğ nahiyesi müdür muavini Neredan Ağa, Habusi nahiyesi müdürü Zatur Ağa, Kürk nahiyesi müdür muavini olarak Evak Ağa'nın⁷⁰ isimlerine rastlanır.

1889 yılına gelindiğinde nahiye müdürü olarak görev yapan Ermenilerin kervanına Habusi nahiye müdürü Agob Ağa⁷¹ da katılmıştır.

2. Mamurat'ul-Aziz Vilayeti Sancak ve Kazalarda Devlet Kurumlarında Görev Alan Ermeniler

Bu kısımda üslup tekrarıdan kaçınmak için Elazığ vilayet merkezinde görev alan Ermeniler de olduğu gibi yorumlamak yerine kaza ve sancaklarda görev alan Ermenilerin isimlerini salnamelerde geçtiği şekliyle zikretmeyi uygun gördük.

⁶⁶ İ. Ortaylı, a.g.e., s. 291.

⁶⁷ 1298 H. (1881) Salnamesi, s. 51.

⁶⁸ İ. Ortaylı, a.g.e., s. 304.

⁶⁹ 1298 H. (1881) Salnamesi, s. 51

⁷⁰ 1303 H. (1885) Salnamesi, s. 58.

⁷¹ 1307 H. (1889) Salnamesi, s. 42.

a) Ergani Vilayeti

Bugünkü durumuyla Diyarbakır vilayetine bağlı olan bu kazanın merkezi Yolçatı-Diyarbakır demiryolu üzerinde ve Diyarbakır'ın takriben 60 km kuzeybatısında yer almaktadır⁷².

Sandık Eminleri

Bagos Efendi⁷³

Manuk Efendi⁷⁴

Felibus Efendi⁷⁵

Artin Efendi⁷⁶

Tahrir Komisyon Heyeti

Azalar: Kostantin Ağa⁷⁷

Marif Komisyon Heyeti:

Eğitimdeki modernleşmeyi sağlamak ve medreseler dışında Laik eğitim kurumlarını yönetmek ve bunların işleyişini sağlamak için bir bakanlık gibi kurulmuştur⁷⁸.

Azalar: Bedirus Ağa

Mıgırtıç Ağa⁷⁹

Boğus Efendi

Negus Efendi⁸⁰

Bidurus Efendi

Bogos Efendi⁸¹

Kispar Efendi⁸²

Tahsildar İdaresi

Kivork Efendi⁸³

⁷² Sami Öngör, **Coğrafya Sözlüğü**, M.E.B. Yay., İstanbul, 1961, s. 247.

⁷³ 1298 H. (1881) Salnamesi, s. 70.

⁷⁴ 1305 H. (1887) Salnamesi, s. 35.

⁷⁵ 1305 H. (1887) Salnamesi, s. 35.

⁷⁶ 1310 H. (1892 M.) **Mamurat'ul-Aziz Vilayet Salnamesi**, İstanbul, s. 103.

⁷⁷ 1298 H. (1881) Salnamesi, s. 71.

⁷⁸ İ. Ortaylı, a.g.e., s. 273.

⁷⁹ 1298 H. (1881) Salnamesi, s. 71.

⁸⁰ 1301 H. (1883) Salnamesi, s. 52.

⁸¹ 1307 H. (1889) Salnamesi, s. 37.

⁸² 1310 H. (1892) Salnamesi, s. 107.

⁸³ 1298 H. (1881) Salnamesi, s. 71.

Meclis İdare Dairesi

Azalar: İstakoz Ağa

İskoyus Ağa

Kirkor Efendi

Artin Ağa⁸⁴

Serisguyus Efendi

Mergus Efendi⁸⁵

Mergus Efendi

Tarafçıyan Kirkor Efendi

Katolik Merğus Efendi

Artin Efendi⁸⁶

Muhakeme Bidayet Hukuk Dairesi

Kirkor Efendi⁸⁷

Kirkor Efendi

Agob Efendi⁸⁸

Kispar Efendi

Kirkor Efendi⁸⁹

Mektubi Kalemi

Melazım: Garubet Efendi

Zaa Efendi

I. Belediye Dairesi

Azalar: Kiguruk Efendi

Kispar Efendi⁹⁰

Bidurus Ağa

Kıyırık Ağa

Kispar Ağa

Erakil Ağa⁹¹

⁸⁴ 1305 H. (1887) Salnamesi, s. 34.

⁸⁵ 1307 H. (1889) Salnamesi, s. 34.

⁸⁶ 1310 H. (1892) Salnamesi, s. 103.

⁸⁷ 1305 H. (1887) Salnamesi, s. 36.

⁸⁸ 1307 H. (1889) Salnamesi, s. 36.

⁸⁹ 1310 H. (1892) Salnamesi, s. 104.

⁹⁰ 1301 H. (1883) Salnamesi, s. 53.

Kirkor Ağa
Kirkor Efendi⁹²

Emlak Komisyonu

Azalar: Bidurus Efendi
Kispar Efendi
Merdu Ağa⁹³
Bedirus Ağa
Marudu Ağa
Kispar Ağa⁹⁴

Ziraat Heyeti

Müderris: Bedirus Efendi
Azalar: Diyadur Efendi
Bogos Efendi
Nişan Efendi⁹⁵

Muhasebe Kalemî

Nişan Efendi⁹⁶
Ambar Kâtibi: Agob Efendi⁹⁷
Vidadet Kâtibi: Manuk Efendi⁹⁸

Ticaret Mahkemesi

Azalar: Kispar Ağa
Estur Ağa
İcra Memuru: Garubet Efendi⁹⁹
Azalar: Kispar Ağa
Ustura Ağa¹⁰⁰

⁹¹ 1303 H. (1885) Salnamesi, s. 53.

⁹² 1310 H. (1892) Salnamesi, s. 104.

⁹³ 1303 H. (1885) Salnamesi, s. 54.

⁹⁴ 1301 H. (1883) Salnamesi, s. 55.

⁹⁵ 1310 H. (1892) Salnamesi, s. 106.

⁹⁶ 1301 H. (1883) Salnamesi, s. 50.

⁹⁷ 1305 H. (1887) Salnamesi, s. 36.

⁹⁸ 1310 H. (1892) Salnamesi, s. 104.

⁹⁹ 1301 H. (1883) Salnamesi, s. 51.

¹⁰⁰ 1303 H. (1885) Salnamesi, s. 51.

Aşar ve Ağnam İdaresi

Ambar Memuru: Sidruk Efendi¹⁰¹

b) Palu Kazası

Günümüz vilayet yapılanmasına göre, Doğu'da Bingöl ili, batıda Elazığ, kuzeyde Tunceli ve güneyde Diyarbakır illeriyle çevrili olup, 2222 km²'dir. Palu dağlık bir mıntıkada bulunmaktadır. Bu dağlar arasında Akdağ, Sultandağlar (2500-3000) metre yüksekliğinde olup ilçeyi sınırla çevirmiştir. İlçe dahilinde doğudan batıya doğru akan Murat Nehri başlıca akarsuyunu teşkil eder¹⁰².

Aza-i Muntehibe: Hokas Ağa

Mahkeme Bidayet İdaresi

Mustandık Muavini: Hokas Ağa

Azalar: Mığırđıç Ağa

Agob Ağa¹⁰³

Belediye Dairesi

Azalar: Donabit Ağa¹⁰⁴

c) Siverek Kazası

Günümüzde Urfa vilayetine bağı olan Siverek kazası, Fırat nehriyle, Karacadağ arasında yer almaktadır¹⁰⁵.

Bidayet Mahkeme Heyeti

Azalar: Kirkor Efendi

Belediye Dairesi

Bedrus Ağa

Marif Komisyonu

Azalar: Kivork Efendi

Karubet Ağa¹⁰⁶

¹⁰¹ 1301 H. (1883) Salnamesi, s. 54.

¹⁰² Elazığ 1967 İl Yıllığı, s. 58.

¹⁰³ 1298 H. (1881) Salnamesi, s. 74.

¹⁰⁴ 1298 H. (1881) Salnamesi, s. 75.

¹⁰⁵ S. Öngör, a.g.e., s. 783.

¹⁰⁶ 1298 H. (1881) Salnamesi, s. 76.

d) Arapkir Kazası

Cumhuriyetten sonraki vilayet yapılanmasına göre, Malatya vilayetine bağılı olan bu kazanın merkezi Fırat nehrinin batısında olup vilayet merkezine 106 km mesafede olup Malatya'nın kuzeyinde yer almaktadır¹⁰⁷.

Sandık Eminleri

Kirkor Efendi¹⁰⁸

Mal Müdürleri

Kirkor Efendi¹⁰⁹

Karup Efendi¹¹⁰

Meclis İdare Heyeti

Azalar: Ermeni Piskoposu Ezikebi Efendi

Mirdurus Efendi

Ohanes Efendi

Mığırdıç Efendi

Ohanes Efendi¹¹¹

Katolik Markos Vekili Evhanıs Efendi

Bogos Efendi¹¹²

Evhanıs Efendi

Agos Efendi¹¹³

Karub Efendi

Markıs Efendi

Minas Efendi

Agob Efendi¹¹⁴

Felyus Ağa

Musayır Ağa¹¹⁵

Karubet Efendi

¹⁰⁷ S. Öngör, a.g.e., s. 48.

¹⁰⁸ 1298 H. (1881) Salnamesi, s. 61.

¹⁰⁹ 1298 H. (1881) Salnamesi, s. 61.

¹¹⁰ 1305 H. (1887) Salnamesi, s. 44.

¹¹¹ 1298 H. (1881) Salnamesi, s. 61.

¹¹² 1301 H. (1883) Salnamesi, s. 61.

¹¹³ 1303 H. (1885) Salnamesi, s. 61.

¹¹⁴ 1305 H. (1887) Salnamesi, s. 43.

¹¹⁵ 1307 H. (1889) Salnamesi, s. 44.

Bidurus Efendi

Mergus Efendi¹¹⁶

Ermeni Margos Vekil Mehruzan Efendi¹¹⁷

Mahkeme Bidayet Dairesi

Azalar: Mardirus Ağa¹¹⁸

Durus Ağa

Yemun Efendi¹¹⁹

Kırkıyan Efendi

Tabib vekili: Serkez Efendi¹²⁰

Belediye Meclis İdaresi

Azalar: Zurkiyan Felibos Ağa

Mumşıyan Musus Ağa¹²¹

Zurkiyan Felbas Ağa¹²²

Filyus Ağa

Musis Ağa¹²³

Musiyus Ağa

Garubet Ağa¹²⁴

Aşar İdaresi

II. Katib: Agob Efendi¹²⁵

Başkatip: Agob Efendi¹²⁶

Polis İdaresi

Nahiye Polisi: Mesrub Efendi¹²⁷

¹¹⁶ 1310 H. (1892) Salnamesi, s. 111.

¹¹⁷ 1325 H. (1907) Salnamesi, s. 78.

¹¹⁸ 1298 H. (1881) Salnamesi, s. 61.

¹¹⁹ 1305 H. (1887) Salnamesi, s. 43.

¹²⁰ 1325 H. (1907) Salnamesi, s. 78.

¹²¹ 1298 H. (1881) Salnamesi, s. 61.

¹²² 1303 H. (1885) Salnamesi, s. 61.

¹²³ 1305 H. (1887) Salnamesi, s. 44.

¹²⁴ 1310 H. (1892) Salnamesi, s. 111.

¹²⁵ 1298 H. (1881) Salnamesi, s. 62.

¹²⁶ 1301 H. (1883) Salnamesi, s. 62.

¹²⁷ 1325 H. (1907) Salnamesi, s. 79.

e) Keban Madeni Kazası

Keban doğuda Elazığ, batıda Arapkir, kuzeyde Ağın ile çevrili olup, yüzölçümü 543 km²: Keban doğudan batıya doğru uzanan Bezirgan deresi dağı, Nallı ziyaret tepesi, Bendin taşı ve Seftin dağları arasında sıkışmış bir vadi içinde yer almaktadır¹²⁸.

Meclis İdare Heyeti

Azalar: Memas Ağa¹²⁹

Abdah Efendi

Mimas Efendi¹³⁰

Mardirus Ağa¹³¹

Mardirus Ağa

Manuk Ağa¹³²

Mardirus Ağa

Manuk Ağa¹³³

Manuk Ağa

Bevli Ağa¹³⁴

Belediye Dairesi

Azalar: Markar Ağa

Serkiz Ağa¹³⁵

Manuk Ağa¹³⁶

Markar Ağa¹³⁷

Artin Efendi

Memur: Buğran Efendi¹³⁸

Sandık Eminleri

Agob Ağa¹³⁹

¹²⁸ Elazığ 1967 İl Yıllığı, s. 53.

¹²⁹ 1298 H. (1881) Salnamesi, s. 65.

¹³⁰ 1301 H. (1883) Salnamesi, s. 59.

¹³¹ 1303 H. (1885) Salnamesi, s. 59.

¹³² 1305 H. (1887) Salnamesi, s. 42.

¹³³ 1310 H. (1892) Salnamesi, s. 110.

¹³⁴ 1325 H. (1907) Salnamesi, s. 71.

¹³⁵ 1298 H. (1881) Salnamesi, s. 65.

¹³⁶ 1303 H. (1885) Salnamesi, s. 59.

¹³⁷ 1305 H. (1887) Salnamesi, s. 42.

¹³⁸ 1310 H. (1892) Salnamesi, s. 110.

¹³⁹ 1298 H. (1881) Salnamesi, s. 64.

Siyarb Ağa¹⁴⁰

Musayir Efendi¹⁴¹

Musiyis Efendi¹⁴²

Mahkeme Bidayet Dairesi

Azalar: Serkis Ağa

II. Katib: Hokas Ağa¹⁴³

Azalar: Birus Ağa

I. Katib: Ğulas Ağa¹⁴⁴

Azalar: Mardirus Efendi¹⁴⁵

Azalar: Mardirus Efendi

Başkatip: Ustura Efendi¹⁴⁶

Mardirus Ağa¹⁴⁷

f) Keban Madeni Kazası Arguvan Nahiyesi

Günümüzde Arguvan Nahiyesi Malatya vilayetinin kuzeyinde yer alır. Yüz ölçümü 1037km² dir. Küçük bir ilçe olan Arguvan, büyük köy olarak da anılır¹⁴⁸. Salnamelerde 1305, 1307, 1310 h. nolu salnamede Keban Madeni Kazasında Arguvan Nahiyesi geçtiği için Arguvan Nahiyesini Keban Kazasının altında vermeyi uygun gördük.

Tabu Katibi

Karubet Efendi¹⁴⁹

Karubet Efendi¹⁵⁰

Vergi Katibi

Buğdasar Efendi¹⁵¹

¹⁴⁰ 1305 H. (1887) Salnamesi, s. 42.

¹⁴¹ 1307 H. (1889) Salnamesi, s. 42.

¹⁴² 1310 H. (1892) Salnamesi, s. 110.

¹⁴³ 1298 H. (1881) Salnamesi, s. 68.

¹⁴⁴ 1301 H. (1883) Salnamesi, s. 59.

¹⁴⁵ 1305 H. (1887) Salnamesi, s. 42.

¹⁴⁶ 1307 H. (1889) Salnamesi, s. 42.

¹⁴⁷ 1325 H. (1907) Salnamesi, s. 71.

¹⁴⁸ **Yurt Ansiklopedisi, Türkiye İl İl Dünü-Bugünü-Yarını**, C. VIII, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1982, s. 5466.

¹⁴⁹ 1305 H. (1887) Salnamesi, s. 43.

¹⁵⁰ 1307 H. (1889) Salnamesi, s. 43.

¹⁵¹ 1310 H. (1892) Salnamesi, s. 111.

g) Çarsacak Kazası

Tarihte Dersim doğu ve batı olarak ayrılmasından sonra Doğu Dersim mıntıkası içerisinde yer alan¹⁵² Çarsacak günümüzde Tunceli ilinin Mazgirt ilçesi sınırları içerisinde olup bugün Akpazar Bucağı olarak anılmaktadır¹⁵³.

Meclis İdare Heyeti

Azalar: Serkis Efendi

Mardirus Ağa¹⁵⁴

İstinban Ağa

Kirkor Ağa¹⁵⁵

Bidayet Mahkeme Dairesi

Azalar: Serkis Ağa

II. Kâtip: Hocas Efendi¹⁵⁶

İstiyân Efendi

Arsilan Efendi¹⁵⁷

Kirkor Ağa¹⁵⁸

h) Eğin Kazası

Elazığ ve Malatya illerine bağlı ilçe iken, 1938 yılında Erzincan iline bağlanmıştır. İlçenin Eğin olan adı, Mustafa Kemal'in anısına Kemaliye'ye çevrilmiştir. Kemaliye Fırat'ın Karasu kolu üstünde, sağ kıyıda kurulmuştur. 1654 km² yüzölçümüne sahip olan Eğin kazası doğudan Munzur Silsilesi, batıdan ise Sarıçiçek dağları ile çevrili olup, deniz seviyesinden 825–900 m. yüksekliktedir. Keban Barajı yapıldıktan sonra yükselen su seviyesi Kemaliye önünde bir göl oluşturmuştur¹⁵⁹.

¹⁵² İbrahim Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı**, Elazığ, 1999, s. 29.

¹⁵³ Cumhuriyetin 50. Yılında Tunceli, 1973 İl Yıllığı, s. 65.

¹⁵⁴ 1298 H. (1881) Salnamesi, s. 67.

¹⁵⁵ 1307 H. (1889) Salnamesi, s. 65.

¹⁵⁶ 1298 H. (1881) Salnamesi, s. 68.

¹⁵⁷ 1307 H. (1889) Salnamesi, s. 65.

¹⁵⁸ 1310 H. (1892) Salnamesi, s. 123.

¹⁵⁹ Ali Kemali Aksüt, **Türkiye'de Şehir Tarihleri**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992, s. 22; bkz. **Cumhuriyetin 50. yılında 1973 Erzincan İl Yıllığı**, s. 47.

Sandık Eminleri

Markos Efendi¹⁶⁰

Sahak Efendi¹⁶¹

Panku Efendi¹⁶²

Suhak Efendi¹⁶³

Sarmıyan Efendi¹⁶⁴

Agob Efendi¹⁶⁵

Meclis İdaresi

Azalar: Karakin Efendi¹⁶⁶

Garubet Efendi¹⁶⁷

Agob Efendi

Yurdan Efendi

Ğıçtur Efendi¹⁶⁸

Margos Agob Efendi

Burdan Efendi

Haçdar Efendi¹⁶⁹

Bidurus Ağa

İstıyan Ağa¹⁷⁰

Belediye Heyeti

Azalar: Esteban Efendi

Nikagos Efendi

Ohanes Efendi¹⁷¹

İstefan Efendi

Nağos Efendi

¹⁶⁰ 1298 H. (1881) Salnamesi, s. 63.

¹⁶¹ 1301 H. (1883) Salnamesi, s. 64.

¹⁶² 1303 H. (1885) Salnamesi, s. 64.

¹⁶³ 1305 H. (1887) Salnamesi, s. 45.

¹⁶⁴ 1307 H. (1889) Salnamesi, s. 45.

¹⁶⁵ 1310 H. (1892) Salnamesi, s. 113.

¹⁶⁶ 1298 H. (1881) Salnamesi, s. 63.

¹⁶⁷ 1301 H. (1883) Salnamesi, s. 65.

¹⁶⁸ 1305 H. (1887) Salnamesi, s. 44.

¹⁶⁹ 1307 H. (1889) Salnamesi, s. 45.

¹⁷⁰ 1310 H. (1892) Salnamesi, s. 110.

¹⁷¹ 1298 H. (1881) Salnamesi, s. 64.

Karubet Efendi¹⁷²

Aleksandır Efendi

Evhan Ağa

Karubet Ağa¹⁷³

Karubet Efendi¹⁷⁴

Aleksandır Ağa

Karubet Efendi¹⁷⁵

Mal Müdürleri

Karubet Efendi¹⁷⁶

Sihak Efendi¹⁷⁷

Mahkeme Bidayet Dairesi

Azalar: Bağdasar Efendi¹⁷⁸

Kirkor Ağa¹⁷⁹

Manuk Efendi

Muhtak Muavini: İsadur Efendi¹⁸⁰

Azalar: Kirkor Efendi

Mustadık: Ustura Efendi¹⁸¹

ı) Malatya Sancağı

Günümüzde bağımsız bir il olan Malatya Doğu Anadolu'nun Yukarı Fırat Bölümünde yer alıp doğuda Elazığ, kuzeydoğuda Erzincan, kuzeybatıda Sivas, batıda Kahramanmaraş, güneyde Adıyaman, güneydoğuda Diyarbakır'la çevrilidir.

¹⁷² 1301 H. (1883) Salnamesi, s. 64.

¹⁷³ 1303 H. (1885) Salnamesi, s. 64.

¹⁷⁴ 1305 H. (1887) Salnamesi, s. 45.

¹⁷⁵ 1310 H. (1892) Salnamesi, s. 110.

¹⁷⁶ 1301 H. (1883) Salnamesi, s. 63.

¹⁷⁷ 1305 H. (1887) Salnamesi, s. 44.

¹⁷⁸ 1298 H. (1881) Salnamesi, s. 64.

¹⁷⁹ 1303 H. (1885) Salnamesi, s. 63.

¹⁸⁰ 1305 H. (1887) Salnamesi, s. 45.

¹⁸¹ 1307 H. (1889) Salnamesi, s. 45.

Yüzölçümü 13.275 km² dir. Yüzey şekillerinin güneydoğu Torosların geçtiği engebeli çok yüksek kütle ile Malatya ovası ve Tohma havzası oluşturur¹⁸².

Meclis İdaresi

Azalar: Evhanıs Ağa¹⁸³

Kirkor Ağa

Evhanıs Ağa¹⁸⁴

Evsab Ağa

Evhanıs Ağa¹⁸⁵

Serkez Ağa

Kiyruk Ağa¹⁸⁶

Hukuk Dairesi

Azalar: Kirkor Ağa

Zabit: Evhanıs Ağa¹⁸⁷

İnsafan Efendi¹⁸⁸

Sirkes Efendi¹⁸⁹

Belediye Dairesi

Azalar: İstefan Efendi

Karubet Ağa

Agob Ağa¹⁹⁰

Tabib: Marka Efendi¹⁹¹

Sandık Eminleri

Evhanıs Efendi¹⁹²

¹⁸² 1973 yılı Malatya İl Yıllığı, s. 13.

¹⁸³ 1303 H. (1885) Salnamesi, s. 66.

¹⁸⁴ 1305 H. (1887) Salnamesi, s. 56.

¹⁸⁵ 1310 H. (1892) Salnamesi, s. 114.

¹⁸⁶ 1325 H. (1907) Salnamesi, s. 84.

¹⁸⁷ 1303 H. (1885) Salnamesi, s. 82.

¹⁸⁸ 1305 H. (1887) Salnamesi, s. 56.

¹⁸⁹ 1307 H. (1889) Salnamesi, s. 59.

¹⁹⁰ 1303 H. (1885) Salnamesi, s. 83.

¹⁹¹ 1310 H. (1892) Salnamesi, s. 115.

¹⁹² 1305 H. (1887) Salnamesi, s. 57.

Muhasebede: Bidurus Efendi

Belediyede: Sirkes Efendi¹⁹³

Evhanıs Efendi¹⁹⁴

i) Kâhta Kazası

Cumhuriyet ilanından sonra Adıyaman ilinin 35 km doğusunda yer alan Kâhta'nın doğu ve güneydoğu sınırları boyunca Fırat nehri uzanır. 750 rakımı olan Kâhta'nın kuzey ve güney kesimi engebeli bir araziye sahiptir. Kâhta çayı ve Kalburcu Çayı önemli akarsularıdır (Doğusunda Sincik ilçesi, kuzeydoğusunda Gerger ilçesi, doğusunda Siverek bulunmaktadır)¹⁹⁵.

Meclis İdaresi

Azalar: Mardabora Ağa¹⁹⁶

Sirkes Efendi

Manus Ağa¹⁹⁷

Kiğus Ağa¹⁹⁸

Bidayet Mahkemesi

Azalar: Bidurus Ağa¹⁹⁹

Bidurus Ağa²⁰⁰

Daniyel Ağa²⁰¹

Kirkor Efendi²⁰²

Culus İdaresi

Daniyel Efendi

Bogos Efendi²⁰³

¹⁹³ 1307 H. (1889) Salnamesi, s. 60.

¹⁹⁴ 1310 H. (1892) Salnamesi, s. 114.

¹⁹⁵ **1994 Yılı Adıyaman İl Yıllığı**, s. 149.

¹⁹⁶ 1303 H. (1885) Salnamesi, s. 92.

¹⁹⁷ 1307 H. (1889) Salnamesi, s. 61.

¹⁹⁸ 1310 H. (1892) Salnamesi, s. 119.

¹⁹⁹ 1301 H. (1883) Salnamesi, s. 60.

²⁰⁰ 1303 H. (1885) Salnamesi, s. 89.

²⁰¹ 1310 H. (1892) Salnamesi, s. 119.

²⁰² 1325 H. (1907) Salnamesi, s. 92.

²⁰³ 1301 H. (1883) Salnamesi, s. 60.

Mal Kalemi

Sandık Emni: Kiriğus Efendi²⁰⁴

j) Akçadağ Kazası

Bugün Malatya vilayetine bağlı olan kaza, Malatya ovasının güneybatı kenarında bulunup Malatya'ya uzaklığı 35 km mesafededir²⁰⁵.

Bidayet Mahkemesi

Azalar: Elğas Ağa

Manas Ağa²⁰⁶

Kirkor Ağa²⁰⁷

Mübnas Ağa²⁰⁸

Aşar İdaresi

II. Katib: Kibril Efendi²⁰⁹

Mal Müdürü: Zebur Efendi

Sandık Emni: Koruk Efendi²¹⁰

Sandık Emni: Karubet Efendi²¹¹

k) Behisni Kazası

Elazığ vilayetine bağlı iken şimdi Adıyaman'ın batı istikametinde yer alan Behesni Adıyaman iline bağlanmıştır. İl merkezine 37 km uzaklıkta ve 1650 km² yüzölçümüne sahiptir. İlçenin 4 km kadar güneyinde sivri ve yüksek bir tepenin üzerinde Behesni kalesi bulunmaktadır²¹².

Mal Müdürleri

Zebur Efendi²¹³

Zuyur Efendi²¹⁴

Kirob Ağa²¹⁵

²⁰⁴ 1325 H. (1907) Salnamesi, s. 92.

²⁰⁵ S. Öngör, a.g.e., s. 2.

²⁰⁶ 1301 H. (1883) Salnamesi, s. 86.

²⁰⁷ 1310 H. (1892) Salnamesi, s. 117.

²⁰⁸ 1325 H. (1907) Salnamesi, s. 89.

²⁰⁹ 1301 H. (1883) Salnamesi, s. 86.

²¹⁰ 1307 H. (1889) Salnamesi, s. 60.

²¹¹ 1325 H. (1907) Salnamesi, s. 89.

²¹² 1994 Yılı Adıyaman İl Yıllığı, s. 149.

²¹³ 1301 H. (1883) Salnamesi, s. 60.

²¹⁴ 1303 H. (1885) Salnamesi, s. 92.

²¹⁵ 1310 H. (1892) Salnamesi, s. 120.

Bidayet Mahkemesi

Kirkor Efendi²¹⁶

Kirkor Ağa²¹⁷

Marirus Efendi²¹⁸

Meclis İdare Heyeti

Azalar: Mardaboros Ağa²¹⁹

Mardirus Ağa

Daniyel Ağa

Agob Efendi²²⁰

Sandık Emni

Agob Efendi²²¹

Tabur Katibi

Buzur Efendi²²²

I) Hısınmasur Kazası

Bugün bağımsız bir il olan Adıyaman adını alan Hısınmansur yüzölçümü 7614 km² olan Hısınmansur doğuda Diyarbakır, güneyde Şanlıurfa, batıda Manas ve kuzeyde Malatya illeri bulunmaktadır. Kuzey kesimi, Torosların uzantısı olan Malatya dağlarıyla çevrilidir. Fırat Nehri en önemli akarsuyudur²²³.

Meclis İdare Heyeti

Serkis Ağa²²⁴

Serkis Efendi²²⁵

Bidurus Ağa

Evhanıs Ağa²²⁶

²¹⁶ 1301 H. (1883) Salnamesi, s. 92.

²¹⁷ 1303 H. (1885) Salnamesi, s. 92.

²¹⁸ 1325 H. (1907) Salnamesi, s. 97.

²¹⁹ 1303 H. (1885) Salnamesi, s. 92.

²²⁰ 1325 H. (1907) Salnamesi, s. 97.

²²¹ 1307 H. (1889) Salnamesi, s. 62.

²²² 1301 H. (1883) Salnamesi, s. 93.

²²³ 1994 Yılı Adıyaman İl Yıllığı, s. 23.

²²⁴ 1307 H. (1889) Salnamesi, s. 60.

²²⁵ 1310 H. (1892) Salnamesi, s. 118.

²²⁶ 1325 H. (1907) Salnamesi, s. 97.

Bidayet Mahkemesi

Azalar: Serkes Efendi²²⁷

Karubet Ağa²²⁸

Manuk Ağa²²⁹

C) Ermenilerin Dini ve Sosyal Kurumları

1) Kiliseler

a) Surp Agop Kilisesi: Şahraz mahallesine giderken hemen mahallenin başlangıç noktasında soldan aşağıya doğru dar sokaklar arasında bulunur. Kilise evvelce bir tamir gümüşür. Bina tamamen klasik bir yapı örneğindedir. Kontrforlar üzerine oturmuş ağır taş duvarlar etrafını çevirmişti. Alt ve üstten pencerelerle aydınlatılmıştır. Birde bodrum katı bulunmaktaydı. Takriben 500,600 kişilim bir kilesidir. Damında büyü bir çan kulesi bulunmaktadır. Gerek büyüklüğü, gerek mevki ve gerek cemaatin çokluğu hasebiyle Harput'ta bulunan kiliselerin en başta gelenidir. Bu kilise 20.yy başlarında yıkıldığı anlaşılmaktadır²³⁰.

b) İğdeli Kilise: Bu kilise Ermeni nüfusunun pek olduğu Çelebi mahallesinde yolun sağ tarafında bulunmaktaydı. Kale hamamıyla Fransız mekteplerinin arkasından geçen oldukça geniş ve düz bir alan üzerine kurulmuştur. Yapı olarak Harput'un mimari evlerine benzemektedir. Damındaki ahşap çan kulesi bulunmasaydı normal bir evden pek farklı olmayan bir yapı özelliğindedir. Meşrutiyetten sonra bu kilise genişletilmiş etrafında mühim mektep binaları dikilmiştir. Bu kilise de Ermeni ihtilal cemiyetlerinin fedaileri bu kilisede papazlar tarafında Türkler aleyhine kışkırtılıyordu ve ortalığı bulandırmaktaydılar. Bu bakımdan kilise çok cazip ve canlıymış²³¹.

c) Surp Karabet Kilisesi: Harput'un doğusunda ve ulu cami ile kale meydanı arasında Gürcübey mahallesindeydi. Mahalleyi ikiye bölen caddenin sağında ve üç yol kavşağındaydı. Kilise evvelce ahşap iken 1850 yılında mahalli hükümetinden alınan bir ruhsatnameyle ahşap bina yıktırılmış ve etrafında bulunan birçok Ermeni evleri de

²²⁷ 1307 H. (1889) Salnamesi, s. 61.

²²⁸ 1310 H. (1892) Salnamesi, s. 118.

²²⁹ 1325 H. (1907) Salnamesi, s. 97.

²³⁰ İ. Sunguroğlu, a.g.e., C. I, s. 343.

²³¹ İ. Sunguroğlu, a.g.e., C. I, s. 343.

kiliseye teberru suretiyle mal edilmiş ve muazzam bir inşatla yeniden yapılmasına karar verilmiş. Ancak halk arasında tepkiyle karşılaştığı için yıktırılmıştır. Daha sonra binaları, papaz evleriyle birlikte eskisinden daha büyük bir kilise yapılmıştır²³².

d) Sinebot Kilisesi: Sinebot mahallesinde ve bu mahallenin orta yerinde mahalleyi ikiye bölen ana sokağın sağ tarafında yer almaktaydı. Yapı olarak pek özelliği olmayan bu kilise basık oluşu ve pencerelerinin az oluşu loş olmasa ve küf kokulu olmasına sebep olmuştur²³³.

e) Katolik Ermeni Kilisesi: Katolik Kilisesi, Kale meydanında Fransız (Capucin) papazlarının kurdukları mektep sitesi dâhilindeydi. Bu kilisenin yapılışı Mamurat'ul-Aziz mutasarrıfı Rumeli beylerbeyi İsmail Paşa Zamanına tesadüf etmektedir. Yıllar geçtikçe terakkiyi doğru ilerleyen bu müesseselerle birlikte bu eski kilisede yıkılarak yerine sistemde yine 400–500 kişilik yapılmıştır. Harput'un yıkılışı sırasında bu kilisede yok olup gitmiştir²³⁴.

f) Protestan Ermeni Kiliseleri: Bu kiliselerden birisi evvelce Şahraz mahallesinde ve Amerikalıların Fırat koleji dâhilinde, batı kısmında saat kulesinin olduğu binanın alt katlarında biri kiliseye çevrilmek suretiyle meydana getirilmiştir. Uzun zaman bu kilise kullanılmış daha sonra Ermeni mezarlığının üst tarafı, dağın göğsüne daha büyük ve daha muhteşem ikinci bir kilise yapılmıştır. Bina ahşap bir özelliği olmaması yanı sıra büyük bir binaydı. Burada muayyen zamanlarda çanlar çalar tek tük insanlar kiliseye giderdi. Ancak Pazar günleri özellikle Amerikalılar koleji

²³² İ. Sunguroğlu, a.g.e., C. I, s. 344.

²³³ İ. Sunguroğlu, a.g.e., C. I, s. 348. Yine Sunguroğlu, Süryani kiliseleri için şunları aktarmaktadır; **Mar Şamün Kilesi** Mar aziz manasına geldiğinden diğer adı da Aziz Şamün kilisesidir. Süryani Mahallesi ve Sinebot Mahallesi arasında ve dene içerisinde çok eski zamanlara ait bir kiliseydi. Buraya ancak mahallenin alt kısımlarında olura ve ekseriyetini çiftçiler olan Süryaniler devam ederlerdi. **Yakubi Kilisesi** Harput kalesinin sol taraf ucunda ve Süryani mahallesinin nihayetindedir. Arka duvarları koleje yaslı olan bu kilise sanki kalenin kayalıkları içine gömülmüş bir görünüm arz etmektedir. İnşa Tarihi Hicretten 402 yıl evvel ve milattan 179 yıl sonda ve yaklaşık 1778 sene evveline ait bir yapı olduğu tahmin edilmektedir. Milattan önce Put haneyken sonraları Yakubi Hıristiyanlar tarafından kiliseye çevrildiği söylenen bu kiliseye; Yakubi, Kızıl Kilise, Meryem ana ve Süryani kiliseleri de denilmektedir. Bu kiliselerden başka Harput ve dolaylarında eski devirlere ait olduğu anlaşılan birkaç kilise daha mevcuttur. Bunlardan birincisi Kesrik'te Dağ Kilisesi diğeri Ayvos'da Mar(Aziz) Barsum Kilisesi ile Hazar gölünün altında kalan kiliselerdir. Bkz. İ. Sunguroğlu, a.g.e., C. I, s. 349.

²³⁴ İ. Sunguroğlu, a.g.e., C. I, s. 344.

hocalarından birçoğunu ve kolejden kız çocuklarını ve Ermeni aileleri de Pazar günleri bu kiliseye götürmekteydi²³⁵.

g) Kaza ve Köylerdeki Diğer Ermeni Kiliseleri

1904 yılında İstanbul Ermeni Patrikliğine bağlı Mamuratu'l-Aziz vilayetinde bulunan Ermeni kiliseleri şunlardır.²³⁶

g1. Harput Sancağı Köyleri

Argavut Köyü	→ Surp Kevork
Kıraç Köyü	→ Surp Kevork
Elemelik Köyü	→ Surp Kevork
Harsik Köyü	→ Surp Kevork
Hule Köyü	→ Surp İstefanos
Pışvan Köyü	→ Surp Grabet
Dzaruk Köyü	→ Surp Serkis
Çöte Köyü	→ Surp Serkis

g2. Mezire Sancağı → Surp Asdvadzadzin

	→ Surp Sarkis
Yukarı Mezre Köyü	→ Surp Lusavoriç
Ahor K.	→ Surp Asdvadzadzin
Az Mezre K.	→ Surp Sarkis
Ağınsı Köyü	→ Surp Grabed
Sarsor Köyü	→ Surp Kevak Manastırı
Ayvaz Köyü	→ Surp Asdvadzadin

²³⁵ İ.Sunguroğlu, a.g.e., C. I, s. 348. Yine Sunguroğlu aynı sayfada Süryani Kilisesi için şunları aktarmaktadır: Bu kilise Kale meydanında aşağısında Süryani mahallesinin sol kanadının ortasında bir noktada olup tamamen taş yapıdır. Damı Toprak dam olup diğer damlarda biraz farklıdır. Damda topraktan çatı özelliği verilmiş ve kar ve yağmur suları damda direk aşağı olması yönüyle orijinal bir yapıya sahiptir. Üstünde çan kulesi tamamen ahşaptan yapılmış ön tarafında pencere bulunmamakla beraber yalnız tavana yakın kısımlarda 2 ufak penceresi vardır. Yapı itibariyle eski tarihe dayandığı anlaşılmaktadır. Bkz. aynı yer.

²³⁶ Pars Tuğlacı, **Tarih Boyunca Batı Ermenileri**, C. 3, İstanbul, 2004, s. 274 vd.

Kule Köyü	→ Surp Kevak Manastırı
Zerteriç Köyü	→ Surp Aptilmiseh Manastırı
Arozig Köyü	→ Surp Grabed
Pozmaşan Köyü	→ Surp Asdvadzadin
Koylu Köyü	→ Surp Giragos
Kevank Köyü	→ Surp Nişan
Konk Köyü	→ Surp Pıgıç
Kanatalmoz Köyü	→ Surp Asdvadzadin
Todem Köyü	→ Surp Asdvadzadin kilisesi ve Asdvadzadin Manastırı
Eğeki Köyü	→ Surp Nişan
Yertminik Köyü	→ Surp Asdvadzadin
Telanzik Köyü	→ Surp Sarkis
İçme Köyü	→ Surp Niğağos
Hoh Köyü	→ Surp Asdvadzadin
Hoylu Köyü	→ Surp Asdvadzadin
Garmri Köyü	→ Surp Lusavoriç
Habusi Köyü	→ Surp Asdvadzadin
H�seynik Köyü	→ Surp Varvare
Hoğe Köyü	→ Surp Kevork
Muzuroğlu Köyü	→ Surp Minos
Morenik Köyü	→ Surp Barsam
Nekerek Köyü	→ Surp Kevork
şemuşi Köyü	→ Surp Asdvadzadin
şihhacı (Yukarı)	→ Surp Asdvadzadin
şihacı (Aşağı)	→ Surp Pırgıç
şıntil Köyü	→ Surp Asdvadzadin
Çorkeğ Köyü	→ Surp Kevork

g3. Eğin Kazası	→ Surp Kevork
	→ Surp Asdvadzadzin
Abuçeh Köyü	→ Surp Nişan
Kamarakap Köyü	→ Surp Asdvadzadzin ve Surp Kevork
Piñçun Köyü	→ Surp Yerek Mangunk Manastırı
Pingyan Köyü	→ Surp Hireşdagabed ve Surp Asdvadzadzin
Daruşla Köyü	→ Surp Çorkhapan ve Surp Asdvadzadzin
Lic Köyü	→ Surp Asdvadzadzin
Narver Köyü	→ Surp Minas

g4. Arapkir Kazası	→ Surp Asdvadzadzin
	→ Surp Lasavoriç ve Surp Hagop
Ancirti Köyü	→ Surp Nişan
Sağmıga Köyü	→ Surp Asdvadzadzin
Maşgert Köyü	→ Surp Asdvadzadzin
Ehnetsik Köyü	→ Surp Asdvadzadzin
Kesrik Köyü	→ Surp Mamas Manastırı
Kusna Köyü	→ Surp Mamas Manastırı
Vağşa Köyü	→ Surp Nişan
Hatsgini Köyü	→ Surp Nişan
Ağın (Eğin Köyü)	→ Surp Asdvadzadzin
Dzak Köyü	→ Surp Nişan
Horoç Köyü	→ Surp Asdvadzadzin
Sepik Köyü	→ Surp Asdvadzadzin
Groni Köyü	→ Surp Grabed
Ambırğa Köyü	→ Surp Nişan

g5. Çarsacak Kaza

Peri Köyü	→ Surp Asdvadzadzin
Pağaçak Köyü	→ Surp Serkis
Kuzulu Köyü	→ Surp Asdvadzadzin
Urek Köyü	→ Surp Kevork
Sızcov Köyü	→ Surp Hogop
Sorpian Köyü	→ Surp Kevork
Horesik Köyü	→ Surp Asdvadzadzin
Lusadaric Köyü	→ Surp Hogop
Hirnek Köyü	→ Surp Hogop
Halacuz Köyü	→ Surp Asdvadzadzin
İsmaeltsik Köyü	→ Surp Asdvadzadzin
Tsorak Köyü	→ Surp Grabed
Vaskert Köyü	→ Surp Toros
Akmezra Köyü	→ Surp Karosun Manuk
Hoş Köyü	→ Surp Asdvadzadzin
Urts Köyü	→ Surp Minas
Huşi Köyü	→ Surp Asdvadzadzin

g6. Mazgirt Kazası

	→ Surp Asdvadzadzin
	→ Surp Hogop
Temurdağ Köyü	→ Surp Krikor
Şortan Köyü	→ Surp Sorkis
Lavza Köyü	→ Surp Andan

g7. Çemişgezek Kazası → Surp Asdvadzadzin ve Surp Toros.

2) Mektepler

a. Ermeni Mektepleri

Harput'a gelen ilk misyonerler, misyoner faaliyeti diyince adeta onunla özdeşleşmiş bir mana ifade eden "Yabancı Okulları" açarak işe başlamışlardır. İlk misyoner Dunmore'un çabaları sonucu 1855'te kız ve erkeklerin birlikte ders görebilecekleri bir okul açılmıştır. Bu okulda Melcan adlı yerli bir Ermeni genç ders vermekteydi. 1863 yılında Hah-ı Ulya'da açılan yeni okulda daha önce Harput'ta açılan ruhban okulu öğrencileri 5 aylık tatile süresince ders vermeye başladılar. Bu okulun ilk iki yılında kuvvetli bir papazlık eğitimi verilip Ermeni gençleri papaz olarak yetiştirip daha sonra Amerikan Board ailesine katılıyordu. Okuldaki bekar erkekler 21 kuruş, evli erkekler ise 28 kuruş haftalık alıyorlardı. Okulun ilk iki yılında, Klasik ve Bölgesel Ermenice, özlü bir Matematik, Coğrafya, Astronomi, Kimya, Kilise tarihi ve Tabii Mantıksal, Ahlaki Felsefe derslerini kapsayan bir program müfredat olarak uygulanıyordu²³⁷. Ayrıca bu mekteplerde takip edilen tedrisat programı aşağıdaki esasları ihtiva etmektedir²³⁸.

- 1- Ermenice-Alfabe, Kıraat; Dini Kıraat
- 2- Din, Hıristiyanlığın esasları, Dualar, İlahiler.
- 3- Yazı-Alfabe (sıra yazı) Ermenice ve Türkçe senet yazmak.
- 4- Hesap veya rakam-Türkçe tedris edilirdi ve aşağıdaki dört kısımdan ibaretti.
 - a) Kara cümle
 - b) Zarb
 - c) Taksim

Bundan sonra rublu, buçuklu, çulatalı, zincirli taksim ve ortak payı denilen hesap usulleri tedris edilirdi. (1820-1825) tarihine kadar Ermenice Gramer bilenler

²³⁷ Orhan Kılıç, "XIX Yüzyılda Harput'ta Misyoner Faaliyetleri, **Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, Elazığ, 1989, C. III, S. 1, s. 126 vd.

²³⁸ Osman Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, C.I-II. s.749, İstanbul 1977

parmakla gösterilecek kadar azdı²³⁹. Tanzimat'tan sonra okunan dersler arasına Fransızca, Türkçe Hüsnü hat, Fransızca Gramer, Türkçe Gramer, Tarih, mantık dersleri de eklenerek verilmiştir.²⁴⁰

Ermenilerin bu zamanlarda özellikle 1930 tarihine kadar talebe kaydıyla tedris usulünü tespit eden muayyen bir metot mevcut değildi. Ancak 1830 tarihinde Bezciyan Amira tarafından yapılmış olan bir Dâhili Nizamname vardı. Hemen bütün mekteplerde bu dâhili nizamname tatbik edilmekteydi. Bu nizamnamenin başlıca maddeleri şunlardır.²⁴¹

- 1- Muallim mütevellinin muvafakatini almadan talebe kayıt ve kabul edemez.
- 2- Fakir talebe yalnızca okur yazma öğrenmek üzere alınır. Gramer ve diğer ilimleri tahsil edebilmek için talebenin kabiliyeti ve hevesi olması lazımdır.
- 3- Talebe her sabah derslere başlamadan evvel gidecek ve dini ayinlere iştirak edecektir. Derslerin sonunda da talebe kilisede dua etmeden evlerine gitmeyeceklerdir.
- 4- Muallimler talebeyi dayakla değil, sözle terbiyeye çalışmalı, tokat atmak, kulak çekmek, tekme vurmak, yumruklama yasaktır. Çocuklara argo kullanılmayacak ve çocuklar birbirlerine kardeş diye hitap edeceklerdir.
- 5- Muallimler şahsi hareketiyle talebeye örnek olmalıdır.
- 6- Muallimler misafir kabul etmek veya birisiyle konuşmak suretiyle vakit kaybetmeyerek talebenin dersleriyle meşgul olmalıdır.
- 7- Dini tedrisata son derece ehemmiyet verilmedir.
- 8- Talebenin münhasıran Ermenice konuşmasına ve yabancı kelime kullanmalarına ayrıca ehemmiyet verilmelidir.
- 9- Muallimler çocukları yalan söylememeye, yemin etmemeye fena kelimeler kullanmamaya alıştırmalıdır.
- 10- Mütevellinin muvafakatini almaksızın hiçbir kimse çocuğunu mektepten alarak sanata veremez

²³⁹ O. Ergin, a.g.e., s.752

²⁴⁰ O. Ergin, a.g.e., s.756

²⁴¹ O. Ergin, a.g.e., s.754

Rum-Ermeni patrikhanesi ile Bulgar eksarhı birleşerek müşterek bir takrirle tedrisat meselelerini kendi arzu ve istekleri dairesinde halini istemişler ve Osmanlı hükümeti bu müracaatı kabul etmiştir. Bu istekler şunlardır:

1. Öteden beri devam eden mekteplerinin ders programlarının patrikhane ve metropolithanelerce tanzim ve tasdikine devam olunmasını istemişlerdir.
2. Genel program değişmedikçe ders programlarının da değişmemesini istemişlerdir.
3. Muallimlerin diplomalarının patrikhane ve metropolithane tarafından verilmesi ve devletin bunu kabul etmesi.
4. Mekteplerin idaresi ve mesailinde teftişleri patrikhanece tayin olunan müfettişler tarafından yapılacak.
5. Bu merkezlerle ilgili ihtilaflarda patrikhane ve maarif nezareti arasında görüşülecek ve karara varılacaktır.
6. Cemaat mektep mezunlarına verilecek diplomaların kendi dillerince yazılması istenmiş ancak Osmanlı hükümeti bir tarafı Türkçe, diğer yüzü kendi dillerinde yazılmasını kabul etmişlerdir.
7. Cemaatten mezun olan kişilerin memuriyete müracaatlarında memuriyetin çeşidine göre Türkçenin şart koşulmasını istemişlerdir.
8. Mekteplere bütçeden verilecek paranın mektebin bağlı olduğu cemaate verilmesi kabul edilmiştir²⁴².

Ermeniler çocuklarını Osmanlı Devletinde birçok okula rahatça gönderebilirken öncelikle Amerikan ve Fransız kolejlerine gönderecekleri çocuklarını ilk tahsillerini kendi cemaatleri tarafından idare edilen hususi mekteplerde yaptırmaktaydı. Bu okullarda, Türkçe, Fransızca, Ermenice lisanı yanında, din, Milli Ermeni tarihi, coğrafya, geometri, fizik, kimya, resim vb. gibi dersler alırken Kız Mekteplerindeyse dikiş ve süsleme dersleri verilirdi²⁴³.

²⁴² O. Ergin a.g.e., C.III-IV, s.1473 vd.

²⁴³ Vital Cuinet, **Turquie D'Asie**, C. I, Paris, 1981, s. 315.

OKULLAR ve ÖĞRENCİ SAYILARI

	<u>Yer</u>	<u>Okul</u>	<u>Erkek Öğrenci</u>	<u>Kız Öğrenci</u>	<u>Toplam</u>
1.	Çarşı Mahallesi	Ermeni Rüşdiyesi	145	80	225
2.	Harput Şehroz Mah.	Ermeni Mektebi	75	75	150
3.	Harput Gürcübey Mah.	Ermeni Mektebi	83	83	166
4.	Hüsenik Köyü	Ermeni Mektebi İptidaisi	145	120	265
5.	Harput Çelebi Mehmet Mah.	Ermeni Mektebi	79		
6.	Harput Sinebut Mah.	Ermeni Mektebi	84		
7.	Perçenç Köyü	Ermeni Mektebi İptidaisi	55		
8.	Hoğu Köyü	Ermeni Mektebi İptidaisi	60		
9.	Kuyulu Köyü	Ermeni Mektebi İptidaisi	65		
10.	Morniğ Köyü	Ermeni Mektebi İptidaisi	65		
11.	Iğnki Köyü	Ermeni Mektebi İptidaisi	55		
12.	Sürsürü Köyü ²⁴⁴	Ermeni Mektebi İptidaisi	100		
<u>Öğretmenleri</u>					
13.	Mamurat'ul-Aziz	Ermeni Mektebi	Bogos Efendi		53
14.	Mamurat'ul-Aziz	Ermeni Mektebi	Garubet Efendi		123
15.	Eğın	Ermeni Mektebi	Ermeni Mengus Vekili		34
16.	Eğın	Ermeni Mektebi	Surraşiyen Efendi		67
17.	Ağın	Ermeni Mektebi	Evsamanur Efendi		52
18.	Ağın	Ermeni Mektebi	Surpevhanıs Efendi		43
19.	Arapkir	Ermeni Mektebi	Ermeni Menkos Vekili		33
20.	Arapkir	Ermeni Mektebi	Ermeni Menkos Vekili		43
21.	Arapkir	Ermeni Mektebi	Ermeni Menkos Vekili		34
22.	Çarsancak ²⁴⁵	Ermeni Mektebi	Ermeni Mahos Ağa		52
23.	Harput	Ermeni Mektebi	Varadiyan Efendi		58
24.	Harput	Ermeni Mektebi	Kalyos Efendi, Karubet Efendi		89
25.	Arapkir	Aramiyan Mektebi	Ermeni Margos Vekilleri		72
26.	Arapkir	Surab Nişan Mektebi	Ermeni Margos Vekilleri		83

²⁴⁴ 1312 H. (1894) **Mamuratü'l-Aziz Vilayet Salnamesi**, İstanbul, s. 143.

²⁴⁵ 1317 H. (1899–1900) **Maarif Salnamesi**, İstanbul, s. 1372.

27.	Arapkir	Evsunanaran Mektebi	Ermeni Margos Vekilleri	59
28.	Arapkir	Surpevhanıs Mektebi	Ermeni Margos Vekilleri	45
29.	Arapkir	Surpevhanıs Mektebi	Ermeni Margos Vekilleri	47
30.	Eğın	Surp Garabet Ermeni Mektebi	Harunakiyan Efendi	43
31.	Eğın	Surp Harabiyan Ermeni Mektebi	-	35
32.	Eğın ²⁴⁶	Haranakiyan Ermeni Mektebi	-	42
33.	Dersim ²⁴⁷	Çarsacak Ermeni Mektebi	Ermeni Margos Vekilli	?

Elazığ vilayetinin tamamında 32 Ermeni okuluna rastlanmaktadır. Bunlar ilk dördü kız-erkek birlikte eğitim yaparken geriye kalan 28 okulda tamamen erkek öğrencilerin öğrenim yaptığı görülmektedir. Bu okullarda toplam 2476 öğrenci öğrenim görmekte, bunlardan 358'i kız öğrenci olup geriye kalan 2118 öğrenci erkektir. Ayrıca yukarıda ifade ettiğimiz okulların dışında Eğın'de 670 öğrenci, Arapkir'de 680 öğrenci, Keban'da 26 öğrenci okumakta idi²⁴⁸. Şemseddin Sami'ye göre ise vilayetteki Gregoryen Ermenilere ait okul sayısı 45'dir.²⁴⁹

b. Protestan Mektepleri

Amerikalı ve İngiliz tüccarlar vasıtasıyla Emeniler ile dirsek temasına geçen Protestan misyonerler aracılığıyla başta İstanbul, Anadolu ve Lübnan'da Protestan kiliseleri ve kolejleri açılmıştır. Protestan misyonerlerin bu çalışmaları sonucunda birçok Gregoryen Ermeni, Protestan mezhebine geçmiştir. Amerikalı tüccarların Ermenilerle işbirliği yaparak kendilerine simsar tayin etmeleri Ermenileri Amerika'ya yaklaştırdı. İlişkiler öyle bir düzeye geldi ki, Amerika onları himayesine aldığı gibi, Ermenilere Amerikan vatandaşlığı hakkını da beraberinde getirdi. Bu ortam Amerikan misyonerlerinin Gregoryen Ermenilere yakınlaşmasını sağladı. Protestan misyonerlerinin kurdukları okullar dini ve fikri bakımdan devamlı mücadele içinde oldukları Katolik okullardan belli özellikleri bakımından farklılık arz ediyordu. Protestan misyonerler, Katolik misyonerlerden farklı olarak şehirlerden ziyade kırsal alanlarda çalışmayı tercih etmişlerdi. Kurdukları eğitim sistemi temelde dini bir eğitime

²⁴⁶ 1321H. (1903–1904) **Maarif Salnamesi**, İstanbul, s. 606.

²⁴⁷ 1316H. (1898–1999) **Maarif Salnamesi**, İstanbul, s. 1174.

²⁴⁸ 1312 Salnamesi, s. 143.

²⁴⁹ Ş. Sami, a.g.e, C. VI, s. 4332.

dayanmakla beraber, Latinlerin gramer okullarına bakarak daha demokrat ve yerel çalışmalara, el sanatlarının öğretilmesine ve geliştirilmesine, eğitim dilinin yerli olmasına önem vermekteydiler²⁵⁰.

Amerikan okullarının gelişimi, Osmanlı Devletinde Protestan cemaatin oluşumuyla paralellik arz eder. Okulların gelişmesi, dini boyutun yanında Amerika'nın Ortadoğu'daki ticari ilişkilerinin artmasıyla da yakından ilgilidir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile Ortadoğu'da sürdürülen okullaşma faaliyetlerinin tamamına yakın bir kısmı Amerika ile İngiltere tarafından ya bizzat ya da desteklenerek açıldı. Bölgede uzun süre faaliyet gösteren bu devletlere mensup misyonerler amaçlarına ulaşmada alt yapıyı oluşturacak, kalıcı mahiyette her türlü tedbiri almaktan kaçınmadılar²⁵¹.

Protestan kolejlerin yaydıkları yıkıcı ve bölücü fikirler en çok Ermeni toplumunu etkiledi. Bu misyoner okullarında Ermenilere, bağımsızlık fikirleriyle birlikte Ermenice öğretilerek tarih ve kültürleri hakkında dersler verildi. Amerikan misyonerleri aynı zamanda Ermeni kadınlarına ve kızlarına el becerilerini geliştirecek nakış-dikiş gibi uğraşılardan müziğe, sanata kadar türlü alanlarda eğitim ve öğretim yapıyorlardı. Okullar da çocuklara, onlar aracılığı ile de ailelerine nüfuz edebilen misyonerler, eğitim görmemiş erkeklere olduğu kadar kadınlara da yeni ufuklar veriyorlardı. Önceleri yalnızca din eğitimi üzerinde duran misyonerler daha fazla öğrenci çekebilmek için giderek laik eğitime ağırlık vermeye başladılar. Böylece ruhban okulları highschool'lara ve kolejlere (lise ve yüksekokul) dönüştürüldü. Islahat fermanının ilanından sonra çalışmalarını daha da hızlandıran misyonerler, önemli merkezlerden olan Harput Misyoner istasyonunu açtılar. 1910'lu yıllara gelindiğinde Protestan okullarında öğretim gören talebenin %75'i Gregoryen Ermenilerden oluşmaktaydı. Bunların büyük bir kısmının masrafları buldukları bölgelerdeki Gregoryen kiliseler tarafından karşılanıyordu. Çünkü Ermeni toplumu artık arasındaki dini kavgayı bırakmış ve siyasi temaların öne çıktığı, bağımsızlık idealleriyle iyi bir eğitim veren emperyalist devletlerin kendileri için açtıkları okulları mezhep taassubu göstermeksizin, tercih eder duruma gelmişlerdir²⁵².

Mamurat'ul-Aziz Salnamelerine göre Protestan mekteplerinin listesi.

²⁵⁰ D. Kılıç, a.g.e., s. 119.

²⁵¹ Hidayet Vahapoğlu, **Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar**, boğaziçi yay. İstanbul 1992, s. 76.

²⁵² D. Kılıç, a.g.e., s. 120 vd..

	<u>Yer</u>	<u>Okul</u>	<u>Erkek Öğrenci</u>	<u>Kız Öğrenci</u>	<u>Toplam</u>
1.	İcadiye Mahallesi	Protestan İptidaisi	100	45	145
2.	Hüsenik Köyü	Protestan Mektebi İp.	120	84	304
3.	Fırat Koleji	Amerikan Misyoner İdadi Mektebi	40	30	70
4.	Fırat Koleji	Amerikan Misyoner İdadi Mektebi ²⁵³	40	20	60
5.	Hoğu Köyü	Protestan Mektebi İptidaisi	25	15	40
6.	Harput Şehroz Mah.	Protestan Mektebi	130		
7.	Kesrik Köyü	Protestan Mektebi İp.	170		
8.	Morning Köyü	Protestan Mektebi İp.	20		
9.	Şeyh Hacı Köyü	Protestan Mektebi İp.	26		
10.	Habusi Köyü	Protestan Mektebi İp.	52		
11.	Çermili Köyü ²⁵⁴	Protestan Mektebi İp.	45		
12.	Arapkir ²⁵⁵	Protestan Mektebi	46		

Elazığ vilayetinde Protestan mektebine geçen ve Protestan misyonerlerin okuluna devam eden öğrencilerin hemen hepsi Ermenilerden oluştuğu bilinmektedir. Buna göre vilayet genelinde 12 Protestan okulunda toplam 1108 öğrenci öğrenim görmektedir. Bunlardan 194'ü kız olup geriye kalan 914 öğrenci erkektir. Şemseddin Sami'ye göre de Mamurat-ul Aziz Vilayetinde toplam 12 Ermeni Protestan okulu vardır.²⁵⁶

²⁵³ Bu okulda görev yapan yönetici ve öğretmenler: Bay Sarkis K. Köleyan, Bay Dran Tenekeçyan, Bay Armenag H. Hovagimyan, Bay Hovhannes H. Dingilyan, Aşod S. Yusuf, Vartan B. Amiryanyan, H.H. Riggs, C.P. Nap, Peder Gabriyel, Mr. F. Enlilbue, Bay Andreas B. Derğazaryan, Bay Setrag, G. Zulumyan, Bay Hovhannes K. Tavutyanyan, Bay Armen K. Melkonyan. Bkz. Osman Köker, **100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler**, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 304.

²⁵⁴ 1312 H. (1894) Salnamesi, s. 143.

²⁵⁵ 1317 H. (1899-1900) Maarif Salnamesi, s. 1372.

²⁵⁶ Ş. Sami, a.g.e, C. VI, s. 4332.

c. Fransız Kolej ve Mektepleri

1868'de Abona Padre Angelo Villarubia adlı İspanyol Zadeگان kapuçin bir papaz, beraberinde Bervardina, Adriano, Crispin isimli 3 papaz ile birlikte Harput'a gelmiş, Kale meydanı'nda bir ev satın alarak işe başlamışlardır²⁵⁷.

Fransız müesseselerinin ilk kuruluş tarihi Maraşlı Hamid Paşa'nın Elazığ mutasarrıflığı zamanına tesadüf etmektedir (1869). Amerikalılar Protestanlığı, Fransızlar ise Katolikliği neşir ve temim etmekteydiler. Bunlar genelde geldiği yerlerde iyi ilişkiler kurarak halkın sempatisini kazanmışlar ve böylece birçok yere okullar açmışlardır. İlk başlardaki Harput'taki kale meydanının yanındaki evlerinin yanındaki eski evleri alarak restore veya yenilerini yaparak okullar açmaya başlamışlardır. Elazığ merkez kasabasında ise kışlanın üst tarafında geniş bir alan olarak büyük bir mektep, kilise ve bahçeler yapmışlardır. Açtıkları bu mektepleri koleje çevirmişlerdir. Dolayısıyla da talebe sayısı gitgide artmaktaydı. Bu mekteplerde dersler Fransızca yapılır. Türkçe ayrı bir ders olarak okutulmaktaydı. Bu mekteplerde 250-300 kadar öğrenci okumaktaydı²⁵⁸.

1319 Maarif salnamesine göre Harput Fransız Kolejinin hocası Bidurus Luis olarak geçmektedir²⁵⁹. Şemseddin Sami'ye göre vilayet genelinde 6 Ermeni Katolik mektebi vardır²⁶⁰.

d. Alman Mektepleri

1895–1896 yılları arasında Dr. Hebey, Herr Max Zimmer, Herr Ehman adındaki 3 Alman misyoner Harput'a gelmişlerdir²⁶¹.

Almanlar, Harput'a Fransızlardan sonra gelmişler. İlk Alman misyonerleri 1896'da Harput'a geldiklerinde Elazığ'da Vali Rauf Bey'e müracaatla bir müessese kuracaklarını söylemişler ve Yukarı meziranın alt kısmında geniş bir arazi alarak buralara mektepler, sanat atölyeleri, spor ve müzik salonları kurmuşlardır. Mekteplere talep artınca şehir merkezinde Rızaiye Mahallesi'nde yeni bir yer almışlar ve oraya kız kolejini kurmuşlardır. Alman kolejlerinde kız ve erkek talebeler ayrı ayrı ders

²⁵⁷ O. Kılıç, a.g.m., s. 134.

²⁵⁸ İ. Sunguroğlu, a.g.e., C. II, s. 92

²⁵⁹ 1319H. (1902–1903 M), **Maarif Salnamesi**, s. 888.

²⁶⁰ Ş. Sami, a.g.e, C. VI, s. 4332.

²⁶¹ O. Kılıç, a.g.m., s. 135.

görmekteydiler. Bunların sayıları kız ve erkek talebe mevcudu 350–400 civarındaydı. I. Cihan Harbi ve istiklal harplerinden sonra Almanlar da diğerleri gibi müesseselerini hükümete devretmek suretiyle memleketten ayrılmışlardır²⁶².

3) Hastaneler

Misyonerlerin bir diğer faaliyet alanında, insanların acılarını istismar edip bu yolla telkin yaptıkları sağlık kurumlarıdır. Harput'taki ilk teşebbüsleri, Saraçhanebaşı mevkiinde açmış oldukları eczane ile başlar. Harput'taki il eczane olma vasfını da taşıyan bu kurum 1909 yılında açılmıştır. Amerikan misyonerlerin sağlık alanındaki en önemli teşekkülleri mezrada açmış oldukları Annie Tracy Riggs Hastanesidir. Bu hastanede birçok Ermeni doktora görev yapmaktaydı. Hastane, Amerikan Board'ın desteğindeki Fırat Kolejinin yardımı ve A.B.D. Herbert Atkinson tarafından 1910 yılında açılmıştır. Mr. Atkinson hastanedeki tek resim tek resmi doktor olmasına rağmen, karısı Mrs. Harriet H. Atkinson'da O'na yardım ediyordu. Yine bir Amerikalı olan Miss Maria Jacobsen ise başhemşire idi. Bunlara Amerikan eğitimciler ile yerli Ermenilerde yardımda bulunmuşlardı. Dr. Atkinson, 1901 yılında Harput'a gelmiş ve Hastane açılıncaya kadar küçük bir klinikte görev yapmıştır. 1915 yılında Dr. Atkinson'un ölümü üzerine görevi karısı devralmış ve 1917 yılına kadar faal olarak çalışmıştır. 1917 yılında kapatılan hastane 1919 yılında tamamen faaliyetlerini durdurmuştur²⁶³.

Amerikalılar mezre'de kurmak istedikleri hastane binasının arazisi ise Mamuratu'l-Aziz'de Kocalokmanoğlu Kostantin'in tahtı tasarrufunda olan çiftliğe mutasıl arazi-i emriyeden (Devlet Arazisi) kırk bin zira (1 zira=68–75 cm) olan arsada kurdular. Ancak Defter Hakani Nezareti almış olduğu kararla Dr. Henry H. Atkinson'un hastane yapmak için istediği 16 dönüm araziden sadece 6 dönüm verilmesi uygun görülmüştür. Amerikalıların Harput'ta açmış oldukları Annie Tracy Riggs Hastanesi, Fırat Kolejinin desteğiyle ve Ermeniler tarafından sağlanan yardımlarla kısa zamanda toparlanmış ve çalışmalarıyla Ermeniler arasında efsane haline gelmiştir²⁶⁴.

²⁶² İ. Sunguroğlu, a.g.e., C. II, s. 97.

²⁶³ O. Kılıç, a.g.m., s. 132.

²⁶⁴ Erdal Açıkse, **Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri**, Türk Tarih Kurumu yay, Ankara, 2003, s. 175 vd.

II. BÖLÜM

MAMURAT'UL-AZİZ VİLAYETİNDEKİ ERMENİ VE DİĞER DİNİ GRUPLARININ NÜFUS DAĞILIMI

A. MAMURAT'UL-AZİZ VİLAYET MERKEZİNDE NÜFUS

Osmanlı İmparatorluğu'nda, 19. yüzyıla kadar, yalnızca nüfusun tesbitini amaç edinmiş sayımlara rastlanmaz. Bu devire kadarki sayımlarda, nüfusun toprakla olan ilişkisi tesbit edilirdi. Fetihlerden ve taht değişikliklerinden sonra ortalama her 30 yılda bir toprak yazımı yapılırdı. Fethedilen her bölgenin toprak ve insan profili çıkartılarak, ihtiyaca göre buralara nüfus iskan edilirdi. Bu toprak yazımlarında her hanenin reisi ve bekar oğlanları kaydedilirdi. Osmanlı İmparatorluğu nüfusu tesbit etmek amaçlı sayım girişimlerine 19. yüzyılda başlanmış, bazen de kısmi ve genel nüfus sayımları yapılmıştır. Genelde 1831'den beri yapılan büyüklü, küçüklü sayımların hiçbirinin sonuçları bugüne kadar resmi temin edilen sayım sonuçlarına rastlanmaktadır²⁶⁵.

19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı devleti nüfusun muhafazası ve çoğalması hususunda büyük bir titizlik göstermekteydi. Nüfusun sürekli artması için her türlü çabayı harcıyor ve bu hususta çeşitli kanunlar çıkartıyordu ve fermanlar yayınlıyordu. Örneğin gençlerin evlenmesine engel olan başlık parasının kaldırılması için birçok ferman eyalet ve sancaklara gönderilmiştir. 18. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Harput özellikle madeni hümayun kurulmasıyla birlikte ekonomik bir rahatlığa kavuşmuştur. Ergani ve Keban maden işletmelerinin arasında bulunmasından dolayı Harput'un önemi artmıştır. 1849 yılından sonra yapılan nüfus sayımı defterleri maalesef günümüzde ulaşmamıştır²⁶⁶.

Çalışmamızda Mamurat'ul Aziz vilayetinde hem genel nüfus tespit hem de çalışma konumuzu oluşturan Ermenilerin nüfusunun belirlemede bölge için yapılan salnameler ana kaynağımızı oluşturdu. Ancak bölgeyle ilgili yapılan sekiz salnamenin üçünde (1298/1881–1325/1907) ayrıntılı nüfus verilmiş geri kalan beş salnamede ise

²⁶⁵ Fuat Dindar, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, Doz Yayınları, İstanbul, 2000, s. 15 vd.

²⁶⁶ A. Aksın, a.g.e., s. 158.

nüfus Müslim, Gayrimüslim olarak ayrılmıştır. Bölgelerdeki Ermeni nüfusun ortaya konmasında yukarıda zikrettiğimiz iki salname ve o dönemlere ait Mamurat'ul Aziz vilayeti ile ilgili verilerin yerli ve yabancı kaynaklar kullanılarak genelde vilayetin bütün nüfusu özelde ise Ermeni toplumunun nüfusu verilecektir. Bu bölgedeki Katolik ve Protestan Cemaatin hemen hepsi Osmanlı tebaasından olduğundan Katolik ve Protestanları da toplam Ermeni nüfusuna dâhil etmeyi uygun gördük.

Mamurat'ul-Aziz vilayet salnamelerinde 1298 yılına ait nüfus bilgileri şöyledir²⁶⁷.

Tablo 1.

Kaza ve Nahiye	Mahalle	Hane	Ermeni	Müslim	Yahudi	Latin	Rum	Süryani	Katolik	Protestan
Mamurat'ul-Aziz Kasaba	5	415	211	191	-	9	9	-	75	46
Kurası	276	18793	13291	21187	-	270	-	-	448	891
Harput Kasabası	21	2361	1567	3896	-	40	194	-	-	220
Toplam	302	21569	15069	25274	-	319	203	-	523	1157

1301, 1303, 1305 ve 1307 Mamurat'ul-Aziz vilayet salnamelerinde çok az farklılık gösterir. Şöyle ki

1301 yılına ait vilayet salnamesinde ise²⁶⁸

Tablo 2.

Yer	Gayrimüslim	Müslim	Yekûn	Hane
Mamurat'ul-Aziz (Kesrik, Yığinki, Sürsürü)	3810	963	4773	1755
Harput Kasabası (Hüsenik)	3850	4303	8153	3297
Mamuretü'l-Aziz Kurası	11473	27794	39267	16820
Toplam (Vilayet Geneli)	19139	31060	52193	21872

²⁶⁷ 1298 H. Salnamesi, s. 81.

²⁶⁸ 1301 H. Salnamesi, s. 123.

1303 Salnamesi'nde²⁶⁹

Tablo 3.

Yer	Gayrimüslim	Müslim	Yekûn	Hane
Mamurat'ul-Aziz (Kesrik, Yığinki, Sürsürü)	3810	963	4773	1755
Harput Kasabası (Hüsenik)	3850	4303	8153	3297
Mamuretü'l-Aziz Kurası	14247	2786	43034	16820
Toplam (Vilayet Geneli)	21907	8052	55960	21872

1305 Salnamesi'nde²⁷⁰

Tablo 4.

Yer	Gayrimüslim	Müslim	Yekûn	Hane
Mamurat'ul-Aziz (Kesrik, Yığinki, Sürsürü)	3810	963	4773	1755
Harput Kasabası (Hüsenik)	3850	4303	8153	3297
Mamuretül Aziz Kurası	11473	28504	39267	16920
Toplam (Vilayet Geneli)	19133	33770	52193	21972

1307 Salnamesi'nde²⁷¹

Tablo 5.

Yer	Gayrimüslim	Müslim	Yekûn	Hane
Mamurat'ul-Aziz (Kesrik, Yığinki, Sürsürü)	3810	963	4773	1755
Harput Kasabası (Hüsenik)	3850	4303	8153	3297
Mamuretü'l-Aziz Kurası	11473	28594	39268	16930
Toplam (Vilayet Geneli)	19133	33860	52194	21982

1312 vilayet salnamesinde nüfusu ise çok geniş ve ayrıntılı olarak verilmektedir. Biz bu salnamedeki bilgileri büyük tablodan kurtarıp merkez ve sancaklara ayırarak ayrı ayrı tablolar halinde vermeyi uygun gördük.

²⁶⁹ 1303 H. Salnamesi, s. 123.

²⁷⁰ 1305 H. Salnamesi, s. 90

²⁷¹ 1307 H. Salnamesi, s. 98.

1312 nolu vilayet salnamesine göre,²⁷²

Tablo 6.

Vilayet Merkezi	YABANCI		YERLİ		Toplam
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
Ermeni	16	17	14080	16752	30865
Müslim	225	253	31022	40414	71914
Rum	-	-	17	19	36
Süryani	-	-	448	426	874
Katolik	-	-	370	286	656
Yahudi	-	-	-	-	-
Protestan	-	-	1111	4573	5684
Latin	7	6	216	270	499

Ayrıca Vital Cuinet'in başka bir yerde de Elazığ ve yöresinde Ermeni nüfus şu şekilde verilmiştir²⁷³.

Tablo 7.

Vilayet	Gregoryen	Protestan	Katolik	Müslim	Ortodoks	Toplam
Harput	4850	1845	252	12600	433	20000
Mezra	1050	800	453	2500	197	5000
Hüsenik	2010	100	-	800	-	2910
Kesrik	1500	100	-	1000	-	2600
Sürsürü	1000	70	-	1330	-	2400
Bezmişen	1250	50	-	700	-	2000
Habusu	1300	700	-	-	-	2000
İçme	800	50	-	200	-	1050
Kuyulu	1000	200	-	100	-	1300
Perçenç	870	450	-	880	-	2200
Hap'u	600	200	-	200	-	1000
Vertetil	370	100	-	530	-	1000

²⁷² 1312 H. Salnamesi, s. 124.

²⁷³ V. Cuinet, a.g.e., s. 351 vd..

Tadım	1370	-	-	630	-	2000
Mornik	400	-	-	10	-	410
Akmezra	200	-	-	20	-	220
Akhor	200	-	-	-	-	200
Toplam	18770	4665	705	21500	650	46290

Burada verilen nüfus Mamurat'ul-Aziz'in genel nüfusunu, ilçeler, sancaklar topluca verilmiştir.

1325 Salnamesinde ise nüfus dağınık bir şekilde metin içerisinde verildiğinden biz bu nüfusu tablo halinde vermeyi uygun gördük.

1325 Salnamesine göre:

Tablo 8.

	İslam	Rum	Hristiyan	Katolik	Protestan	Latin	Toplam
Mamurat'ul-Aziz ²⁷⁴	55759	21	24246	1062	3689	220	84997
Harput Kazası ²⁷⁵	21683	-	3904	113	1245	163	27108

B. MAMURAT'UL-AZİZ VİLAYETİNİN KAZA VE NAHİYELERİNDE NÜFUS

Şehir merkezinde yaptığımız gibi kazalarda da aynı metodu uygulayarak salnamelerden ve bazı yabancı yazarların verdiği nüfus bilgilerinden yararlanılarak kazalardaki nüfus oranlarını vermeye çalışacağız.

1298 H. Mamurat'ul-Aziz Vilayet Salnamesine göre Mamurat'ul-Aziz kaza ve nahiyelerinde nüfus şöyle verilmiştir²⁷⁶.

²⁷⁴ 1325 H. Salnamesi, s. 142.

²⁷⁵ 1325 H. Salnamesi, s. 174.

²⁷⁶ 1298 H. Salnamesi, s. 81.

Tablo 9.

Kaza-Nahiye Kurası	Ermeni	Müslüman	Yahudi	Latin	Rum	Süryani	Katolik	Protestan	Toplam
Arapkir Kazası	3986	3842	-	-	-	-	104	365	8297
Kurası	297	5779	-	-	-	-	-	39	6115
Arguvan	-	5569	-	-	-	-	-	-	5569
Eğin Kasabası	2636	2143	-	-	-	-	-	-	4779
Kurası	1213	4688	-	-	277	-	-	-	6178
Ağın Kasabası	68	654	-	-	-	-	-	52	774
Kurası	1350	5269	-	-	-	-	-	49	6668
Keban Madeni	231	298	-	-	36	-	-	37	602
Kurası	9	1463	-	-	-	-	-	-	2472
Çemişgezek	698	935	-	-	-	-	-	69	1702
Kurası	143	5419	-	-	8	-	-	-	5570
Peri Kasabası	986	350	-	-	-	-	-	-	1336
Kurası	2654	1271	-	-	-	-	-	-	3925
Pertek Kasabası	188	966	-	-	-	-	-	-	1154
Kurası	184	943	-	-	-	-	-	-	1127
Toplam	14643	39645	-	-	321	-	104	611	56268

1. Ergani Sancağı

Mamurat'ul-Aziz vilayetinin ilk salnamesi olan 1298 H. (1881) tarihli salnamede Ergani ayrı bir sancak olarak nüfus bilgileri verildiğinden ayrı bir tablo olarak değerlendirmeyi uygun gördük.

(1298 Salnamesine göre)²⁷⁷

Tablo 10.

Kaza ve Nahiye	Ermeni	Müslim	Rum	Süryani	Protestan	Katolik	Yahudi	Kıpti	Toplam
Ergani Maden-i Kazası	286	4682	517	-	39	-	-	-	5563
Ergani Nahiyesi	910	8538	-	-	-	-	-	-	9448
Çüngüş Nahiyesi	1502	4462	-	-	189	120	-	-	6273
Eğil Nahiyesi	1125	13307	-	-	-	120	-	-	14432
Çermik Nahiyesi	504	8964	-	-	6	-	145	-	9669
Palu Kazası	5546	5820	-	-	70	-	-	-	11436

²⁷⁷ 1298 H. Salnamesi, s. 82.

Çapakçur Nahiyesi	472	4730	-	-	-	-	-	-	5202
Karabegen ve Neş Nahiyesi	-	2312	-	-	-	-	-	-	3247
Siverek Nahiyesi	707	17761	15	170	125	20	41	15	18854

1301 H. Mamurat'ul-Aziz Salnamesinde ise nüfusu kaza ve nahiyelerde Müslim ve Gayrimüslim şeklinde vermiştir.²⁷⁸

Tablo 11.

Kazalar	Gayrimüslim	Müslim	Toplam
Argovan – Keban Kazası	239	9565	9804
Arapkir Kazası	4826	10331	15157
Ağın – Eğin Kazası	5507	12700	18207
Malatya Kazası	3612	19264	22876
Hısınmansur Kazası	1355	11505	12860
Beesni Kazası	748	5215	5999
Akçadağ Kazası	209	12704	12613
Kahta Kazası	688	12451	13139

Bundan sonraki 1303, 1305, 1307 yıllarına ait salnamelerde kazalardaki nüfus tablo 10'da verdiğimiz nüfusla aynı olduğundan burada bir daha vermeyi uygun bulmadık. Ancak Malatya kazasındaki nüfus değişiklik arz ettiği için onu vermekle yetineceğiz²⁷⁹.

Tablo 12.

	Gayrimüslim	Müslim	Toplam
Malatya Kazası	4012	52763	56774

1312 (H.) yılındaki Mamurat'ul-Aziz Salnamesinde ise nüfusu kadın ve erkek, yerli ve yabancı diye ayırarak daha ayrıntılı bir şekilde vermiştir.

²⁷⁸ 1301 H. Salnamesi, s. 123; 1303 H. Salnamesi, s. 123; 1305 H. Salnamesi, s. 90; 1307 Salnamesi, s. 98.

²⁷⁹ 1305 H Salnamesi, s. 90.

2. Eğin Kazası

(1312 Salnamesine göre)²⁸⁰

Tablo 13.

	Yabancı		Yerli		Toplam
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
İslam	154	231	14989	14702	30076
Rum	-	31	296	282	609
Ermeni	-	-	5592	5819	11411
Süryani	-	-	-	-	-
Katolik	-	-	7	10	17
Yahudi	-	-	-	-	-
Protestan	-	-	258	307	565
Latin	-	-	-	-	-

3. Arapkir Kazası

(1312 Salnamesine göre)²⁸¹

Tablo 14

	Yabancı		Yerli		Toplam
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
İslam	70	91	11152	10908	22221
Rum	-	-	-	-	-
Ermeni	7	11	4611	4611	9240
Süryani	-	-	-	-	-
Katolik	-	-	131	131	226
Yahudi	-	-	-	-	-
Protestan	-	-	173	486	659
Latin	-	-	-	-	-

²⁸⁰ 1312 H. Salnamesi, s. 124.

²⁸¹ 1312 H. Salnamesi, s. 124.

4. Keban Kazası

(1312 Salnamesine göre)²⁸²

Tablo 15

	Yabancı		Yerli		Toplam
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
İslam	21	21	8278	10251	18571
Rum	-	-	44	36	80
Ermeni	-	-	163	185	348
Süryani	-	-	-	-	-
Katolik	-	-	-	-	-
Yahudi	-	-	-	-	-
Protestan	-	-	23	29	52
Latin	-	-	-	-	-

5. Pütürge Kazası

(1312 Salnamesine göre)²⁸³

Tablo 16

	Yabancı		Yerli		Toplam
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
İslam	-	-	8522	11068	19590
Rum	-	-	-	-	-
Ermeni	-	-	94	226	320
Süryani	-	-	210	424	634
Katolik	-	-	-	-	-
Yahudi	-	-	-	-	-
Protestan	-	-	-	-	-
Latin	-	-	-	-	-

²⁸² 1312 H. Salnamesi, s. 124.

²⁸³ 1312 H. Salnamesi, s. 124.

6. Malatya Kazası

(1312 Salnamesine göre)²⁸⁴

Tablo 17

	Yabancı		Yerli		Toplam
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
İslam	217	302	25119	26655	52293
Rum	-	-	-	-	-
Ermeni	37	42	2850	2232	5161
Süryani	-	-	-	-	-
Katolik	4	71	242	267	584
Yahudi	-	-	-	-	-
Protestan	8	9	155	147	319
Latin	-	-	68	74	142

7. Besni Kazası

(1312 Salnamesine göre)²⁸⁵

Tablo 18

	Yabancı		Yerli		Toplam
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
İslam	85	97	17566	19704	37452
Rum	-	-	-	-	-
Ermeni	13	35	603	621	1272
Süryani	-	-	-	-	-
Katolik	-	2	107	99	208
Yahudi	-	-	-	-	-
Protestan	-	-	22	46	68
Latin	-	-	-	-	-

²⁸⁴ 1312 H. Salnamesi, s. 124.

²⁸⁵ 1312 H. Salnamesi, s. 124.

8. Hısınmasur Kazası

(1312 Salnamesine göre)²⁸⁶

Tablo 19

	Yabancı		Yerli		Toplam
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
İslam	-	-	8522	11068	28910
Rum	-	-	-	-	-
Ermeni	-	-	94	226	1566
Süryani	-	-	210	424	155
Katolik	-	-	-	-	576
Yahudi	-	-	-	-	-
Protestan	-	-	-	-	277
Latin	-	-	-	-	-

9. Kâhta Kazası

(1312 Salnamesine göre)²⁸⁷

Tablo 20

	Yabancı		Yerli		Toplam
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
İslam	-	-	4762	5616	10378
Rum	-	-	-	-	-
Ermeni	-	-	159	1167	1326
Süryani	-	-	15	20	35
Katolik	-	-	-	-	-
Yahudi	-	-	-	-	-
Protestan	-	-	-	-	-
Latin	-	-	-	-	-

²⁸⁶ 1312 H. Salnamesi, s. 124.

²⁸⁷ 1312 H. Salnamesi, s. 124.

10. Akçadağ Kazası

(1312 Salnamesine göre)²⁸⁸

Tablo 21

	Yabancı		Yerli		Toplam
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
İslam	25	25	10411	13427	23888
Rum	-	-	-	-	-
Ermeni	-	-	137	190	327
Süryani	-	-	-	-	-
Katolik	-	-	-	-	-
Yahudi	-	-	-	-	-
Protestan	-	-	-	-	-
Latin	-	-	-	-	-

11. Dersim Sancağı

(1312 Salnamesine göre)²⁸⁹

Tablo 22

	Yabancı		Yerli		Toplam
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
İslam	116	135	2676	4592	7519
Rum	-	-	-	-	-
Ermeni	44	66	313	426	849
Süryani	-	-	-	-	-
Katolik	-	-	-	-	-
Yahudi	-	-	-	-	-
Protestan	-	-	-	-	-
Latin	-	-	-	-	-

²⁸⁸ 1312 H. Salnamesi, s. 124.

²⁸⁹ 1312 H. Salnamesi, s. 124.

12. Çemişgezek Kazası

(1312 Salnamesine göre)²⁹⁰

Tablo 23

	Yabancı		Yerli		Toplam
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
İslam	11	31	6674	6786	13502
Rum	-	-	100	89	189
Ermeni	-	4	1926	2057	3987
Süryani	-	-	-	-	-
Katolik	-	-	-	-	-
Yahudi	-	-	-	-	-
Protestan	-	-	110	96	206
Latin	-	-	-	-	-

13. Çarsancak Kazası

(1312 Salnamesine göre)²⁹¹

Tablo 24

	Yabancı		Yerli		Toplam
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
İslam	44	62	3789	4345	8240
Rum	-	-	-	-	-
Ermeni	8	19	3080	364	3481
Süryani	-	-	-	-	-
Katolik	-	-	-	-	-
Yahudi	2	1	-	-	3
Protestan	-	-	40	21	61
Latin	-	-	-	-	-

²⁹⁰ 1312 H. Salnamesi, s. 124.

²⁹¹ 1312 H. Salnamesi, s. 124.

14. Mazgirt Kazası

(1312 Salnamesine göre)²⁹²

Tablo 25.

	Yabancı		Yerli		Toplam
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
İslam	14	91	5725	7464	13294
Rum	-	-	-	-	-
Ermeni	-	15	676	939	1630
Süryani	-	-	-	-	-
Katolik	-	-	-	-	-
Yahudi	-	-	-	-	-
Protestan	-	-	-	-	-
Latin	-	-	-	-	-

15. Ovacık Kazası

(1312 Salnamesine göre)²⁹³

Tablo 26

	Yabancı		Yerli		Toplam
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
İslam	8	26	1080	1351	2465
Rum	-	-	-	-	-
Ermeni	6	7	2	5	20
Süryani	-	-	-	-	-
Katolik	-	-	-	-	-
Yahudi	-	-	-	-	-
Protestan	-	-	-	-	-
Latin	-	-	-	-	-

²⁹² 1312 H. Salnamesi, s. 124.

²⁹³ 1312 H. Salnamesi, s. 124.

16. Kızılkilise Kazası

(1312 Salnamesine göre)²⁹⁴

Tablo 27.

	Yabancı		Yerli		Toplam
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
İslam	49	64	1679	6957	8749
Rum	-	-	-	-	-
Ermeni	4	4	16	10	34
Süryani	-	-	-	-	-
Katolik	-	-	-	-	-
Yahudi	-	-	-	-	-
Protestan	-	-	-	-	-
Latin	-	-	-	-	-

V. Cuinet'te ise Mamurat'ul-Aziz vilayetine bağlı merkez ve mezralarda nüfusu şöyle vermiştir. (1881/1891)²⁹⁵.

Tablo 28.

Mamurat'ul-Aziz	Erkek	Kadın	Toplam
Ermeni	19152	20191	39343
İslam	64456	75500	139956
Kürt	10200	10750	20950
Kızılbaş	44300	44500	88800
Protestan	2500	2600	5100
Katolik	440	465	905
Ortodoks	300	350	605
Toplam	141348	154356	295704

²⁹⁴ 1312 H. Salnamesi, s. 124.

²⁹⁵ Vital Cuinat, *Turquie D'asie*, C. I, Paris, 1891, s. 351, 322.

1881/1893 yılları Elazığ ili nüfusu ile ilgili Kemal Karpat ise şu bilgileri aktarmaktadır²⁹⁶.

Tablo 29.

	Ermeni	Müslim	Greeks	Katolik	Protestan	Toplam
Elazığ Merkez ve Kaza	51096	134761	352	764	4207	191180

H. Kemal Karpat ise: 1893 ile 1897 yılları arasındaki nüfus sayımını ise şöyle vermiştir.

Tablo 30.

Tarihler	İsim	Ermeni	Müslim	Greeks	Katolik	Protestan	Toplam
1893	Mamurat'ul-Aziz ²⁹⁷	73178	300188	543	1915	4971	380795
1894	Mamurat'ul-Aziz ²⁹⁸	73178	300188	543	1915	38	375862
1895	Mamurat'ul-Aziz ²⁹⁹	79420	477416	955	2389	7299	567479
1896	Mamurat'ul-Aziz ³⁰⁰	79420	477416	955	2389	7299	567479
1897	Mamurat'ul-Aziz ³⁰¹	74204	380092	958	2362	34	457650

Şemsettin Sami 1316 H (1899 m) yılında vilayet genelinde nüfusu: 434578 İslam, 61983 Gregoryen Ermeni, 6060 Protestan Ermeni, 1675 Katolik Ermeni, 650 Rum olmak üzere toplam 504946 olarak vermiştir³⁰²

Elazığ'daki nüfus oranını 1330 (1911–1912) yılları arasında genel olarak yapılan nüfus sayımına dayanarak J.McCarthy' de aşağıdaki şekilde vermiştir³⁰³.

Tablo 31.

	Ermeni	Müslüman	Rum	Süryani	Yahudi	Diğer	Toplam
Mamurat'ul-Aziz	111043	564164	1227	2833	0	974	680241

²⁹⁶ Kemal H Karpat, **Otoman Population (1830-1914)**, The University of Wisconsin Pres, 1985, s. 144..

²⁹⁷ Kemal H. Karpat, a.g.e., s. 148.

²⁹⁸ Kemal H. Karpat, a.g.e., s. 152.

²⁹⁹ Kemal H. Karpat, a.g.e., s. 156.

³⁰⁰ Kemal H. Karpat, a.g.e., s. 158.

³⁰¹ Kemal H Karpat, a.g.e., s. 158.

³⁰² Ş. Sami,a.g.e, s.4333.

³⁰³ Justin McCarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 112.

1881/1891 yılları arası Elazığ vilayeti kaza ve sancak nüfusları ile ilgili olarak Vital Cuinet ise aşağıdaki rakamları vermektedir³⁰⁴.

Tablo 32.

Kazalar	Ermeni	Müslüman	Kürt	Katolik	Protestan	Kızılbaş	Toplam
Keban Madeni	1480	26622	4016	-	-	14080	56198
Malatya Kazası	15080	112000	22000	770	350	66080	216280
Behesni Kazası	2829	23600	5500	-	-	13191	45120
Hısınmansur	2900	22000	4034	-	-	13200	42134
Akçadağ	1791	20900	3066	-	-	12099	37856
Dersim Sancağı	7560	15460	12000	-	610	27800	63430
Mazgirt Kazası	772	1145	859	-	39	2285	5100
Pertek Kazası	672	953	401	-	29	1095	3150

1325 tarihli salnamede ise Mamuratu'l-Aziz vilayetinin nüfusu tablolaştırılmadan dağınık bir şekilde yazıyla veya koyu rakamla metin içerisinde verilmiştir. Ancak burada verilen nüfusta Ermeni Cemaatinin nüfus detayı bulunmaktadır. Bu salnamede Ermeni nüfusu Hıristiyan, Katolik ve Protestan gruplar içerisinde sayılmıştır. Dağınık halde bulunan bu bilgileri şöyle tablolaştırmak mümkündür.

Tablo 33.

(1325 Salnamesine göre)

	İslam	Rum	Hıristiyan	Katolik	Protestan	Latin	Toplam
Keban Madeni Kazası³⁰⁵	23251	42	255	-	51	-	23599
Arapkir Kazası³⁰⁶	23872	-	7472	207	573	-	32124
Eğin Kazası³⁰⁷	30407	90	8902	12	509	-	39920
Malatya Merkez Kazası³⁰⁸	300569	-	387	-	-	-	300956
Behesni Kazası³⁰⁹	9859	-	395	-	-	-	

³⁰⁴ V. Cuinet, a.g.e., s. 367-397.

³⁰⁵ 1325 H. Salnamesi, s. 181.

³⁰⁶ 1325 H. Salnamesi, s. 187.

³⁰⁷ 1325 H. Salnamesi, s. 194.

³⁰⁸ 1325 H. Salnamesi, s. 215.

Hısınmansur Kazası ³¹⁰	10939	-	443	-	-	-	11382
Dersim Sancağı ³¹¹	10292	-	825	-	-	-	11117
Çemişgezek Kazası ³¹²	15075	262	3402	-	109	-	18848
Çarsacak Kazası ³¹³	10590	-	6422	241	-	-	17253
Mazgirt Kazası ³¹⁴	13318	-	1472	-	-	-	14790
Kızılkilise Kazası ³¹⁵	2742	-	2619	-	-	-	5261

Kemal Karpat ise 1914 yılı nüfusu olarak kaza ve nahiyelerdeki nüfusu şöyle vermiştir.³¹⁶

Tablo 34.

Kazalar	Ermeni	Müslim	Katolik	Protestan	Latin	Süryani	Greeks	Toplam
Eğın Kazası	9373	32610	12	503	-	-	636	43134
Arapkir	9204	24194	221	666	-	-	1	34286
Keban Madeni Kazası	320	23944	-	57	-	-	37	24358
Pötürge	679	34166	-	-	-	774	-	35619
Malatya	7060	57726	764	390	174	18	-	66132
Behesni	1550	42282	420	-	-	-	-	44252
Hısınmansur	2189	34154	754	441	-	402	-	37940
Kahta	743	16434	7	-	-	54	-	17238
Akçadağ	341	25987	125	-	-	-	-	26453
Dersim	1151	11874	-	-	-	-	-	13025
Çemişgezek	3772	16181	-	215	-	-	267	20435
Çarsacak	6862	12157	-	243	-	-	-	19262
Mazgirt	1483	14323	-	-	-	-	-	15806
Toplam	44727	346032	2303	2515	174	1248	941	397940

³⁰⁹ 1325 H. Salnamesi, s. 220.

³¹⁰ 1325 H. Salnamesi, s. 242.

³¹¹ 1325 H. Salnamesi, s. 246.

³¹² 1325 H. Salnamesi, s. 251.

³¹³ 1325 H. Salnamesi, s. 256.

³¹⁴ 1325 H. Salnamesi, s. 260.

³¹⁵ 1325 H. Salnamesi, s. 262.

³¹⁶ Kemal H. Karpat, a.g.e., s.182.

C. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Mamurat'ul-Aziz vilayet merkezinde ve merkeze bağlı köylerinde ilk ayrıntılı nüfusa 1880'li yılların başında rastlanır. Bu veriler aynı zamanda Mamurat'ul-Aziz vilayetinin H. 1298 yılına ait ilk salnamesidir. Bu dönemde nüfus dağılımının 15069'unu Gregoryen Ermeniler, 523'ünü Katolik Ermeniler 1157'sini Protestan Ermeniler oluşturur. Mezheplere göre yapılan bu dağılımda Gregoryan Ermeni nüfusa dahil edersek 16749 Ermenin nüfusun varlığını göstermektedir. Buna mukabil gölgede 25274 Müslüman nüfus vardır.

1883-1890 yılları içine alan Tablo 2, 3, 4, 5'de yine vilayet merkezi ve bağlı köylerindeki nüfus oranı bir birine rakamsal olarak çok yakındır. Ancak bu salnamelerde ayrıntılı nüfus verilmiştir. Bu bahsettiğimiz tablolardaki Gayrimüslim nüfus verilmemiş, sadece Müslim, Gayrimüslim nüfusun içerisinde Ermenilerin dışında Süryani, Rum ve Yahudi nüfus da olsa gerek. Diğer taraftan değerlendirmeye aldığımız bu dört tablodan ilk gözümüze çarpan başka bir manzarada tablo 3'teki anormal nüfus farklılığıdır. Şöyle ki; bu tabloda Gayrimüslim nüfus 21907 olarak verilirken Müslim nüfus 8052 olarak verilmiştir. Bahsettiğimiz tabloların diğer üçünce ise Müslim nüfus 33000 civarı, Gayrimüslim nüfus ise 19000 bin civarı verilmiştir.

Tablo 3, Elazığ vilayet merkezi ve köylerinin nüfusu yanlış verilmiş olsa gerek. Çünkü kendinden bir önceki salnamede ve kendinden bir sonraki salnamede ve hatta tablo 5'de verilen nüfuslar bu düşüncemizi doğrular niteliktedir.

1894'lü yıllara gelindiğinde Elazığ vilayetindeki ayrıntılı nüfus 1312 salnamesinde rastlanmaktadır. Tablo 6'da verdiğimiz bu nüfus oranlarında da özellikle diğer tablolarda olduğu gibi 30865 Gregoryen nüfus buna ilave olan 656 Katolik Ermeni ve 5684 Protestan Ermeni ile bu Gregoryen nüfusa ulaşmaktayız. Bu durum bize Ermeni nüfusunun düzenli olarak arttığını da göstermektedir. Aynı tabloda Müslim nüfusa baktığımızda da diğer tablolara nazaran Müslüman nüfusta %100 bir artış göstererek Müslüman nüfus 71914'e çıkmaktadır. Bu da reel nüfus artış oranlarıyla çelişmektedir.

1881-1891 yılları arasında bölgeyi gezen Vital Cuinet Elazığ merkez ve bağlı nahiyelerde ayrıntılı olarak Tablo 7'de şöyle vermiştir:

18770 Gregoryyen nüfus, 4665 Protestan, 705 Katolik olmak üzere toplam 24140 Ermeni'nin varlığından bahseder. Buna karşılık Müslüman nüfusu ise 21500 olarak verir. İlk defa Cuinet'in bu çalışmasında Mamurat'ul-Aziz vilayeti merkez ve bağlı nahiyelerde Müslüman nüfus, Ermeni nüfusun altında kaldığı görülmektedir. Buraya kadar değerlendirdiğimiz salnamelerde vilayet ve bağlı köylerin toplam nüfusunun, ortalama 55000 civarındadır. Cuinet ise merkez ve bağlı köylerin nüfusunu 46290 olarak vermektedir. Cuinet'in bu çalışmasında toplam nüfusu salnamelere göre azaltmış ancak bunun yerine salnamelerde Müslim nüfusa göre azınlıkta olan Ermeni nüfusu fazla çıkarttığı görülmektedir.

Kaza ve nahiyelere geldiğimizde ise yine 1298 H. vilayet salnamesinde kazalardaki ayrıntılı nüfus Tablo 9'da şöyle karşımıza çıkmaktadır. Mamurat'ul-Aziz vilayetinin 8 kaza ve kasabasında Gregoryyen Ermeni nüfus 14643 olarak verilmiştir. Buna ilaveten 104 Katolik Ermeni 611 Protestan olmak üzere toplam 15358 Ermeni nüfus bulunmaktadır. Diğer taraftan bu kaza ve kasabalarda Müslüman nüfus 39645 olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine aynı salnamede yukarıda saydığımız kaza ve kasabalardan ayrı olarak Ergani sancağına bağlı kaza ve nahiyelerde Ermeni nüfus 11058 Gregoryyen olarak verilmiş, buna 429 Protestan, 260 Katolik Ermeni ilave ettiğimizde 11747 Ermeni nüfusu bulmaktayız. Buna karşılık bölgede 70576 Müslüman nüfusu varlığını tablo 10'da görmekteyiz.

Tablo 11'de ise 1884 yılında kaza ve nahiyelerde Gayrimüslim nüfusun 17184, Müslüman nüfusu ise 93735 olarak verilmiştir.

Daha öncede söylediğimiz gibi 1312 H. Tarihli Mamurat'ul-Aziz salnamesinde vilayet merkezi ve bağlı köylerde verilmiş olan ayrıntı nüfusu bu salnamede kaza ve köylerinde de vermiştir. Bundan dolayı kazaların tek tek yorumlamayı uygun gördük. Tablo 13'de Eğin kazasında yaşayan Gregoryyen Ermeni nüfus 11411, buna ilave olarak 17 Katolik, 565 Protestan olmak üzere toplam 11993 Ermeni bulunmaktadır. Eğin kazasındaki Müslümanların sayısı ise 30076'dır.

Arapkir kazasını gösteren tablo 14'e baktığımızda 9240 Gregoryyen Ermeni, 262 Katolik, 659 Protestan Ermeni olmak üzere toplam 10161 Ermeni'nin yaşadığını görmekteyiz. Bölgede yaşayan İslam ahali ise 22221'dir. Tablo 15'de Keban madeni kazasında 348 Gregoryyen Ermeni ve 52 Protestan olmak üzere 400 Ermeni ahali

bulunmaktadır. Öte yandan Müslüman ahalinin nüfusu ise 18571 olarak verilmiştir. Pötürge kazasına baktığımızda Tablo 16'da görüldüğü gibi sadece 320 Gregoryen Ermeni vardır. Diğer taraftan bölgede yaşayan Müslüman ahalinin nüfusu ise 19590'dır.

Tablo 17'deki Malatya kazasında ise 5161 Gregoryen Ermeni, 584 Katolik, 319 Protestan olmak üzere 6064 Ermeni vardır. Bunun yanı sıra yöredeki Müslim nüfusu ise 52293 olarak kaydedilmiştir.

Behesni kazasında ise tablo 18'de verildiği gibi 1272 Gregoryen Ermeni, 208 Katolik, 68 Protestan olmak üzere 1548 Ermeni bulunmaktadır. Bunun yanısıra Müslümanların nüfusu 37452 olarak verilmiştir.

Tablo 19'a baktığımızda Hısınmansur kazasında yaşayan 1566 Gregoryen Ermeni, 576 Katolik, 277 Protestan olmak üzere 2419 Ermeni vardır. Buna mukabil bölgede yaşayan İslam ahalinin nüfusu ise 28910'dır.

Tablo 20'de vermiş olduğumuz Kahta kazasında ise sadece 1326 Gregoryen Ermeni vardır. Bölgede yaşayan Müslüman nüfus ise aynı tabloda 10378 olarak verilmiştir.

Akçadağ kazasında ise tablo 21'de zikrettiğimiz gibi 327 Gregoryen Ermeni bulunmaktadır. Bunun yanısıra 23888 Müslüman nüfus vardır.

Tablo 22'de zikrettiğimiz Dersim sancağında ise 849 Gregoryen Ermeni bulunmaktadır. Bölgede yaşayan Müslüman nüfus ise 7915'tir.

Çemişgezek kazasında tablo 23'de görüldüğü gibi 3987 Ermeni vardır. Diğer taraftan bölgede yaşayan Müslüman nüfus ise 13502'dir.

Çarsancak kazasına baktığımızda 3481 Gregoryen Ermeni, 61 Protestan Ermeni olmak üzere 3542 Ermeni vardır. İslam ahaliye gelince 8240 nüfus olduğu tablo 24'de görülmektedir.

Tablo 25'deki Mazgirt kazasında ise 1630 Gregoryen Ermeni'nin olduğu, 13294 de Müslüman'ın varlığı anlaşılmaktadır.

Tablo 26'daki Ovacık kazasında ise 20 Gregoryen Ermeni vardır. Buna ilaveten Müslüman nüfus 2465 olarak verilmiştir.

Son olarak tablo 27’de zikrettiğimiz Kızılkilise’de ise 34 Gregoryen Ermeni bulunmaktadır. Bölgede yaşayan Müslüman nüfus ise 8749’dur. Bütün bu değerlendirmelerden sonra 1312 H. Salnamesine göre 1895 Mamurat’ul-Aziz vilayetinin merkez ve merkeze bağlı köylerinde yaşayan Katolik, Protestan ve Gregoryen Ermenilerin toplam 44826 dır. Diğer taraftan Müslüman nüfus ise 71914 olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada Şöyle bir değerlendirme yapmak mümkündür. Tablo 1 de verdiğimiz 1298 H. nolu salnamedeki Ermeni nüfus 16749 iken 1312 H. nolu salnamede ise 37205 Ermeni nüfus gözükmetedir. Başka bir ifadeyle 1881-1895 yılları arasında vilayet merkezi ve bağlı köylerin Ermeni nüfus 20456 artmıştır. Bu karşılaştırmayı kazalarda yaptığımızda ise 1298 H. salnamesine göre kaza ve köylerinde yaşayan Ermeni ahalinin toplam 15358’dir. 1312 H. salnamesinde ise kaza ve köylerindeki Ermeni nüfusun toplamı 44826 olarak karşımıza çıkar. Buradaki nüfus’ da 14 yıl içerisinde 29468 artış kaydetmiştir. Bu değerlendirmeyi Müslüman nüfusa da uyarlırsak 1298 H. salnamede kaza ve köylerdeki Müslüman nüfus 39645’dir. 1312 H. salnamesinde ise Müslümanların nüfusu 297544 olarak verilmiştir.

Vilayet merkezi ve kazalardaki toplam Ermeni nüfusu 1312 H. salnamesine göre 82031 olarak karşımıza çıkar. Müslüman nüfus ise 369458 olarak karşımıza çıkar. Anılan tarihte Elazığ vilayetinin genelinde yaşayan toplam nüfus 451489 dur.

Kemal Karpat ise 1881-1893 yılları arasında tablo 29’de 51096 Gregoryen Ermeni, 769 Katolik, 4207 Protestan olmak üzere 56072 Ermeni nüfusu verir. Buna mukabil Müslümanların nüfusu ise 134761’dir. Vital Cuinette ise 1881-1891 yılları arasındaki nüfus şöyledir. 39343 Gregoryen Ermeni, 905 Katolik, 5100 Protestan olmak üzere 45348 Ermeni nüfus verilmiştir. Müslüman nüfus ise 249706’dır. Toplam 295054 vilayet genelinde nüfus vardır.

Tablo 30’de ise Kemal Karpat 1893-1897 yılları arasındaki nüfus sayımını şöyle verir. 73178 Gregoryen Ermeni, 1915 Katolik, 4971 Protestan olmak üzere 80064 Ermeni nüfusu olarak verir. Müslüman nüfus ise bu tarihlerde Karpat’a göre 300188’dir. Yine aynı tabloda Karpat’ın verdiği 1897 yılı nüfusuna göre 74204 Gregoryen Ermeni, 2362 Katolik, 34 Protestan olmak üzere 76600 Ermeni nüfusu verir. Buna karşılık 380092 Müslüman nüfus verilmektedir. Vilayetteki toplam nüfus ise; 457650 olarak verilir. Diğer taraftan Karpat’ın 95 ve 96 yıllarındaki nüfus dağılımında

79420 Gregoryen Ermeni 2339 Katolik, 7299 Protestan olmak üzere 89058 Ermeni nüfusu gösterir. Anılan dönemde vilayetin toplam nüfusu da 567479'dur.

Karpat'ın çalışmalarıyla 1312 H. yılı salnamesine göre çıkarttığımız nüfus arasında sayısal anlamda açık bir fark yoktur. M. Carthy de 1911-1912 yılları arasında yapılan nüfus sayımına göre vilayet genelinde Ermeni nüfusu 111043 olarak verir. Mc. Carthy'e göre o dönemde Müslüman nüfusta 564164'dür.

BİBLİYOGRAFYA

A) SALNAMELER

1298 H. (1881 m) **Mamurat'ul-Aziz Vilayet Salnamesi**, İstanbul, 1298.

1301 H. (1883 m) **Mamurat'ul-Aziz Vilayet Salnamesi**, İstanbul, 1301.

1303 H. (1885m) **Mamurat'ul-Aziz Vilayet Salnamesi**, İstanbul, 1303.

1305 H. (1887 m) **Mamurat'ul Aziz Vilayeti Salnamesi**, İstanbul, 1305.

1307 H. (1889 m.) **Mamuret'ul Aziz Vilayet Salnamesi**, İstanbul, 1307.

1310 H. (1892 m.) **Mamurat'ul-Aziz Vilayet Salnamesi**, İstanbul, 1310.

1312 H. (1894 m.) **Mamurat'ul-Aziz Vilayet Salnamesi**, İstanbul, 1312.

1316 H. (1897-1898 m.) **Maarif Salnamesi**, İstanbul, 1316.

1317 H. (1899-1900 m.) **Maarif Salnamesi**, İstanbul, 1317.

1319 H. (1902-1903 m) **Maarif Salnamesi**, İstanbul, 1319.

1321 H. (1903-1904 m.) **Maarif Salnamesi**, İstanbul, 1321.

1325 H. (1907 m.) **Mamurat'ul-Aziz Vilayet Salnamesi**, İstanbul, 1325.

B) ARAŐTIRMA VE TETKİK ESERLER

1967 Yılı Elazığ İl Yıllığı.

1973 yılı Malatya İl Yıllığı.

1994 Yılı Adıyaman İl Yıllığı.

AÇIKSES, Erdal, **Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

AKÇORA, Ergünöz, "Harput'ta 20. yy. Başlarına Kadar Türkler ile Ermeni Toplumunun Sosyo-Ekonomik Durumu", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 58. İstanbul, 1989. s.183-203

AKSİN, Ahmet, **19. Yüzyılda Harput**, Elazığ, 1999.

AKSÜT, Ali Kemali , **Türkiye'de Şehir Tarihleri**, Kaynak Yayınları; İstanbul, 1992.

ARDIÇOĞLU, Nurettin, **Harput Tarihi**, Harput Turizm Derneği yay., İstanbul, 1964.

CUINAT, Vital, **Turquie D'asie**, C. I, Paris, 1891.

Cumhuriyetin 50. yılında 1973 Yılı Elazığ İl Yıllığı.

Cumhuriyetin 50. yılında 1973 Erzincan İl Yıllığı

Cumhuriyetin 50. Yılında Tunceli, 1973 İl Yıllığı.

ÇADIRCI, Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

DİNDAR, Fuat; **Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar**, Doz Yayınları, İstanbul, 2000.

ERGİN, Osman, **Türkiye Maarif Tarihi**, C.I-IV., İstanbul 1977

ERYILMAZ, Bilal, **Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, Risale Yayınları, İstanbul, 1990.

HAYLİ, Selçuk, "Tarihi Coğrafya Açısından Harput Şehrinin Fonksiyonları ve Etki Sahası," **Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyum (24-27 Eylül 1998)**, T.D.V. Yayınları, Elazığ, 1999.

ÜNAL, Mehmet Ali, "Harput" mad., **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XVI, İstanbul, 1997.

KARPAT, Kemal H, **Otoman Population (1830-1914)**, The University of Wisconsin Pres, 1985.

KILIÇ, Davut, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler**, ASAM Yay. Ankara 2000.

KILIÇ, Orhan, "XIX Yüzyılda Harput'ta Misyoner Faaliyetleri, **Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, Elazığ, 1989, C. III, S. 1.

KÖKER, Osman, **100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler**, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2005.

McCARTHY, Jsutin, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1998.

MEMİŞOĞLU, Fikret, **Harput Halk Bilgileri**, Elazığ Kültür Derneği yay., Elazığ, 1995.

ORTAYLI, İlber, **Türkiye İdari Tarihi**, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yay., Ankara 1979.

ÖNGÖR, Sami, **Coğrafya Sözlüğü**, M.E.B., İstanbul, 1961.

ŞEMSETTİN SAMİ, **Kamusu'l-Alâm**, C. VI, Kaşgar Neşriyat, Ankara, 1996.

SENCER, Muzaffer, "Son Düzenlemelere Göre Türkiye'de Taşra Yönetimi ve Yerel Yönetimler", **TODAİE**, C. 118, S. 1, Mart 1985.

SUNGUROĞLU, İshak, **Harput Yollarında**, C. I, Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları, İstanbul, 1958.

TOROS, Hüsamettin, **Türkiye Rehberi**, İstanbul, 1971.

TUĞLACI, Pars, **Tarih Boyunca Batı Ermenileri**, C. 3, İstanbul, 2004.

ÜNAL, Mehmet Ali, **XVI. yüzyıl Harput Sancağı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

VAHAPOĞLU, H., **Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar**, Boğaziçi yayınları İstanbul 1992.

YILMAZÇELİK, İbrahim, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır**, Türk Tarih Kurum Yay., Ankara, 1995.

YILMAZÇELİK, İbrahim; **XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı**, Elazığ, 1999.

Yurt Ansiklopedisi, Türkiye İl İl Dünü-Bugünü-Yarını, C. VIII, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1982.

ÜNLÜ, Güzel, 1923 doğumlu, Arındık Köyü'nde ikamet etmekte olup, okuryazar.

EKLER

EK 1. Salname örnekleri

Yıl	Aralık	Ocak	Şubat	Mart	Nisan	Mayıs	Haziran	Temmuz	Ağustos	Eylül	Ekim	Kasım	Aralık	Yıl İtibarı
1317
1318
1319
1320
1321
1322
1323
1324
1325
1326
1327
1328
1329
1330
1331
1332
1333
1334
1335
1336
1337
1338
1339
1340
1341
1342
1343
1344
1345
1346
1347
1348
1349
1350
1351
1352
1353
1354
1355
1356
1357
1358
1359
1360

Handwritten header text in Ottoman Turkish script, likely a title or descriptive note for the calendar table.

Handwritten text at the bottom of the page, possibly a signature or additional notes.

الكتاب المختار

في

DELEGATE
KOTOPRANESI
No. 24/7

(مجلس ادارہ ولایت ہیئت انتہائیہ سی)

رئیس	رئیس فندی	اعضا	محرم پاشا	ارتین افندی
مجلس مدعی عمومی نفوس ناظری	مستنطقی اعضادن	کر کور افندی		
رئیس فندی				

(مکتوبی قلمی)

میر	محمد جدی افندی	ثالثہ
مسود اول حافظ عمر افندی	مبعض و بیسی افندی	
» ثانی سامی افندی	» فائق افندی	
مبعض شوقی افندی	حکمی افندی	
مقید عمر افندی	علی افندی	

(ادراق مدیری پناہ افندی)

معاونی محمد افندی	مقید عثمان افندی
-------------------	------------------

(محاسبہ ولایت)

میر عبدالرحمن افندی	ثالثہ
مصارفات باش کاتبی ما ف افندی	مصالح جار بہ کاتبی عبداللطیف افندی
مرکز قضا کاتبی ثانی افندی	مصارفات رفیق اولی سعید افندی
واردات کاتبی مابق افندی	قضا کاتبی معارفی بکر افندی
مصارفات رفیق ثانی افندی	مبعض سالم افندی
» » عاصم افندی	امر نامہ مقید علی افندی
مصالح جار بہ رفیق فرہبت افندی	» حافظ محمود افندی
صندوق امینی ارتین افندی	ملازم ہاشم افندی

(محکمہ استینا فیہ)

رئیس طبیب حلمی افندی	ثالثہ	مدعی عمومی عثمان نوری بک	متمایز
----------------------	-------	--------------------------	--------

والی ولایت
 محمد بن حسین پاشا
 نشان
 رومی بکر بیکه عثمان پاشا

(ارکان ولایت) رتبه عثمانی

نائب معروف افندی	حرمین ۳
دفتر دار مصطفی بک	تمایز
مکتوبی سلیمان بک	تمایز
دفتری الحاج محمد افندی	پایه مجرد
محکمه استینافیه جزار بیسی طیب افندی شاه	
مدعی عمومی عثمان نوری افندی	تمایز
الای بکی ابراهیم عامدک	مجیدی ۴

(مجلس اداره ولایت)

(رئیس والی ولایت)

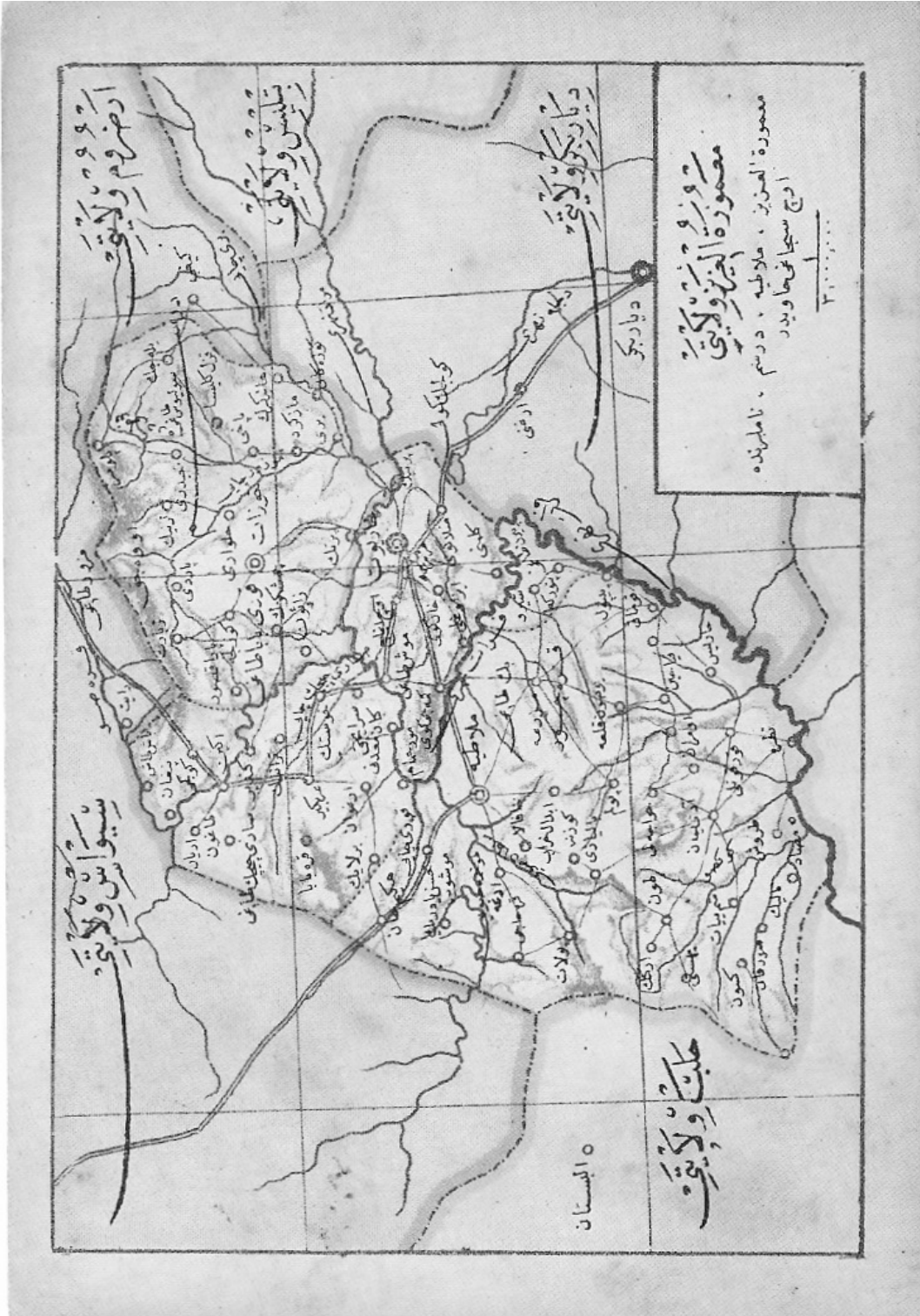
اعضای طبیعیه رتبه عثمانی	اعضای منتخبه	رتبه عثمانی	مجیدی
نائب افندی حرمین ۳	رشید افندی	تمایز	۴
دفتر دار بک	حاجی محرم پاشا	میر الامرا	
مکتوبی بک	خریو تلیان ارتین افندی شاه		
دفتری افندی	طرافجیان کرکور افندی		
ارمنی مرخصی	فتزلک مرخصی		
	باشکانب حاجی احمد افندی	شاه	
	مقید فائق بک	محمد بک	

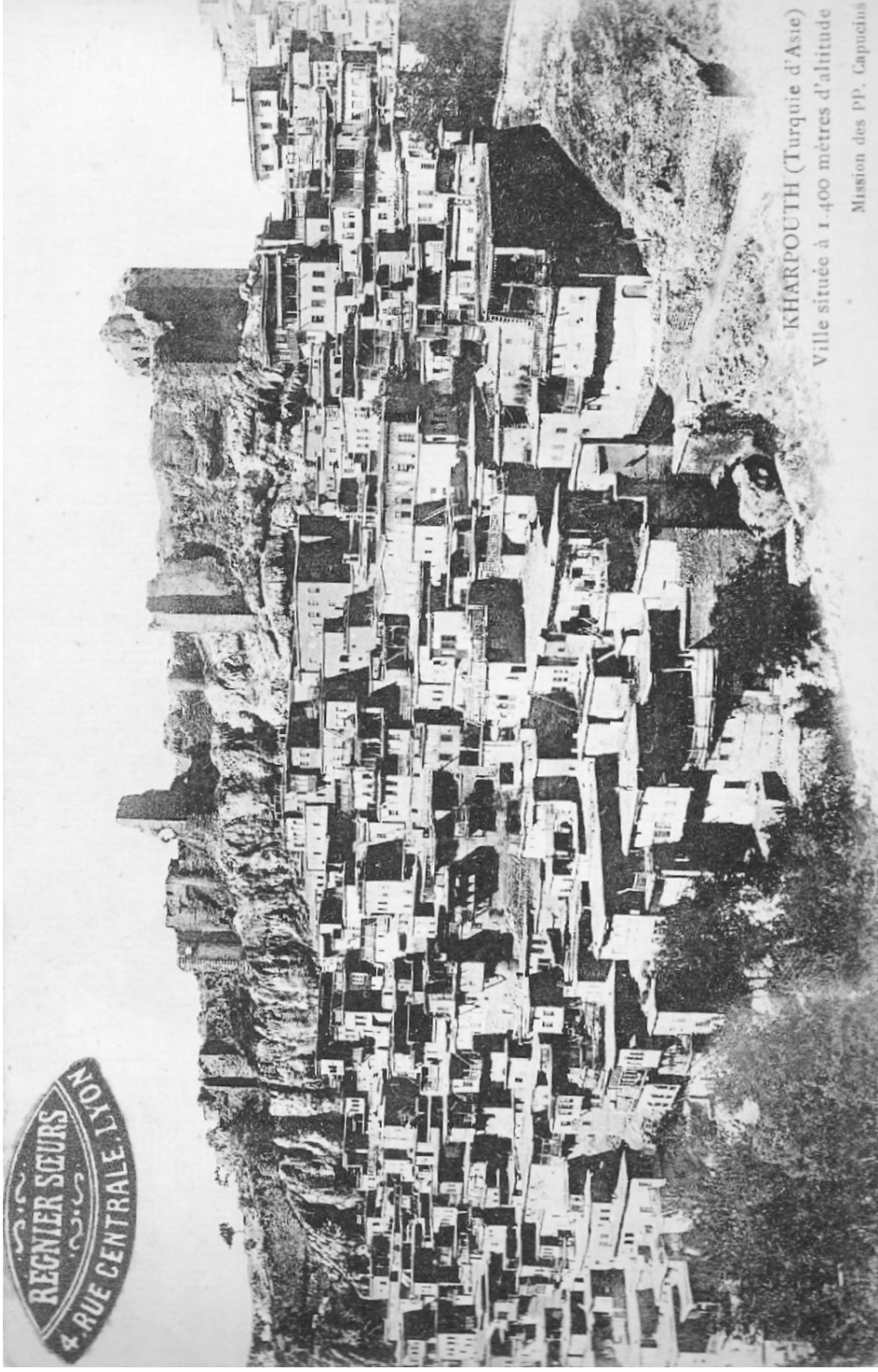
مکاتب مکتب	مکاتب مکتب	مکاتب مکتب	مکاتب مکتب	مکاتب مکتب	مکاتب مکتب
۴۱	پرستان	شهر و زحله	شهر و زحله	شهر و زحله	شهر و زحله
۴۲	کذا	قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۴۳	کذا	قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۴۴	ارمنی	قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۴۵		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۴۶		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۴۷		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۴۸		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۴۹		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۵۰		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۵۱		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۵۲	پرستان	قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۵۳		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۵۴		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۵۵		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۵۶		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۵۷		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۵۸		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۵۹		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۶۰		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۶۱		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۶۲		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۶۳		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۶۴		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۶۵		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۶۶		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۶۷		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۶۸		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۶۹		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۷۰		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۷۱		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۷۲		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۷۳	اسلام	قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۷۴		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۷۵		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۷۶		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۷۷		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۷۸		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه
۷۹		قربیه	قربیه	قربیه	قربیه

مجموعه العزیز و لایق کز بلا الوفا فی قضایا کما ملحقه حریرا و نوا بولیان مکاتیب استغاثه استغاثت کما ملحقه استغاثت

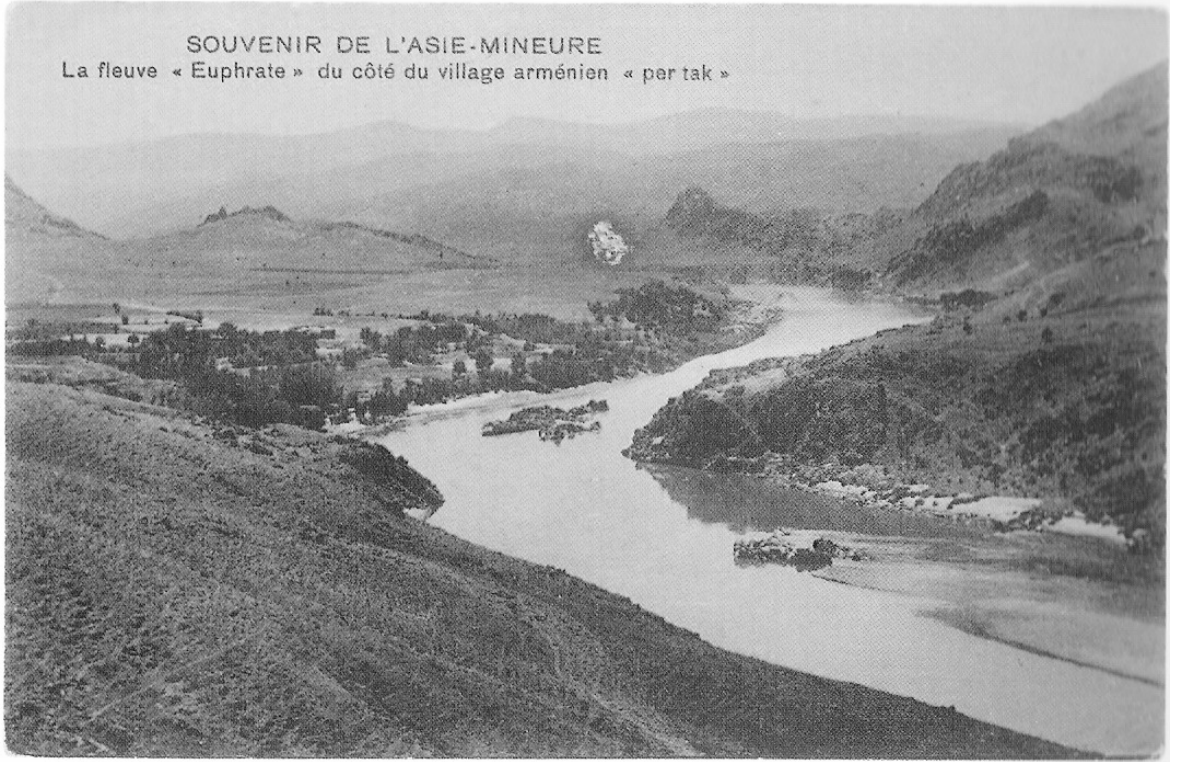
امتیاز	مکاتیب	بولند قلمی محل ادرست	مکاتیب	جماعات	داخل محرمات و اوقات بقیه
	مکتب اعدادی حمیدی	مجموعه العزیزه غریب طبع اورنگ	۱		۴۰
	مکتب رشید به عسکری	ضبطیه قشله سی جوارنگ	۲		۴۰۶
	مالکیه	حسنک قریب سی درونده	۳		۴۵
	ابتدائی حمیده	مجموعه العزیزه ضبطیه قشله	۴		۹۵
	انات	بودی	۵		۰
	اعماله سی مکتب ابتدایی	خریوت قصیه سنه اعلا	۶		۵۰
	حسنک قریب سی	قریب درونده	۷		۴۵
	کسرک		۸		۵۰۰
	برجی		۹		۶۰
	هوئی		۱۰		۷۰
	حوش		۱۱		۴۰
	مسار بد		۱۲		۶۵
	زر ترنج		۱۳		۴۰
	عالی شاه		۱۴		۷۰
	انچه	قریب درونده	۱۵		۵۵
	شیخ حاجی		۱۶		۴۰
	ملاکندی		۱۷		۵۰
	کورک		۱۸		۶۰
	صارف		۱۹		۴۰
	خان کنده		۲۰		۶۰
	حاله		۲۱		۶۰
	دبشیدی		۲۲		۷۰
	مجموعه العزیزه ارمق مکتب ابتدایی	چارشوی محل سی درونده	۲۳	ارمق	۱۴۵
	بودی اناث		۲۴	کذا	۰
	مجموعه العزیزه پروتستان مکتب ابتدایی	اجاره به محله درونده	۲۵	پروتستان	۱۰۰
	بودی اناث		۲۶	کذا	۰
	مجموعه العزیزه قریب لایق مکتب ابتدایی	قشله هایون جوارنگ	۲۷	مختلط	۶۰
	خریوت قصیه ارمق مکتب ابتدایی	شهر و زحله درونده	۲۸	ارمق	۷۷
	بودی اناث		۲۹	کذا	۰
	خریوت قصیه حاجی محل سی ارمق مکتب	محل سی درونده	۳۰	ارمق	۷۹
	کورچی بک		۳۱	ارمق	۸۴
	کذا اناث		۳۲		۰
	سنا بونت		۳۳		۰
	شهر و زحله پروتستان		۳۴	پروتستان	۱۴۰
	انات ابتدایی سی		۳۵		۰
	کورچی بک محل سنه قریب لایق		۳۶	مختلط	۶۰
	انات		۳۷	کذا	۰
	فون قلمی ارمق مسیور اعداد مکتب	شهر و زحله هایانده	۳۸	پروتستان	۴۰
	انات		۳۹		۰
	مرشدی		۴۰		۰

EK 2. Mamurat'ul-Aziz vilayeti ile ilgili döneme harita ve fotoğraflar.

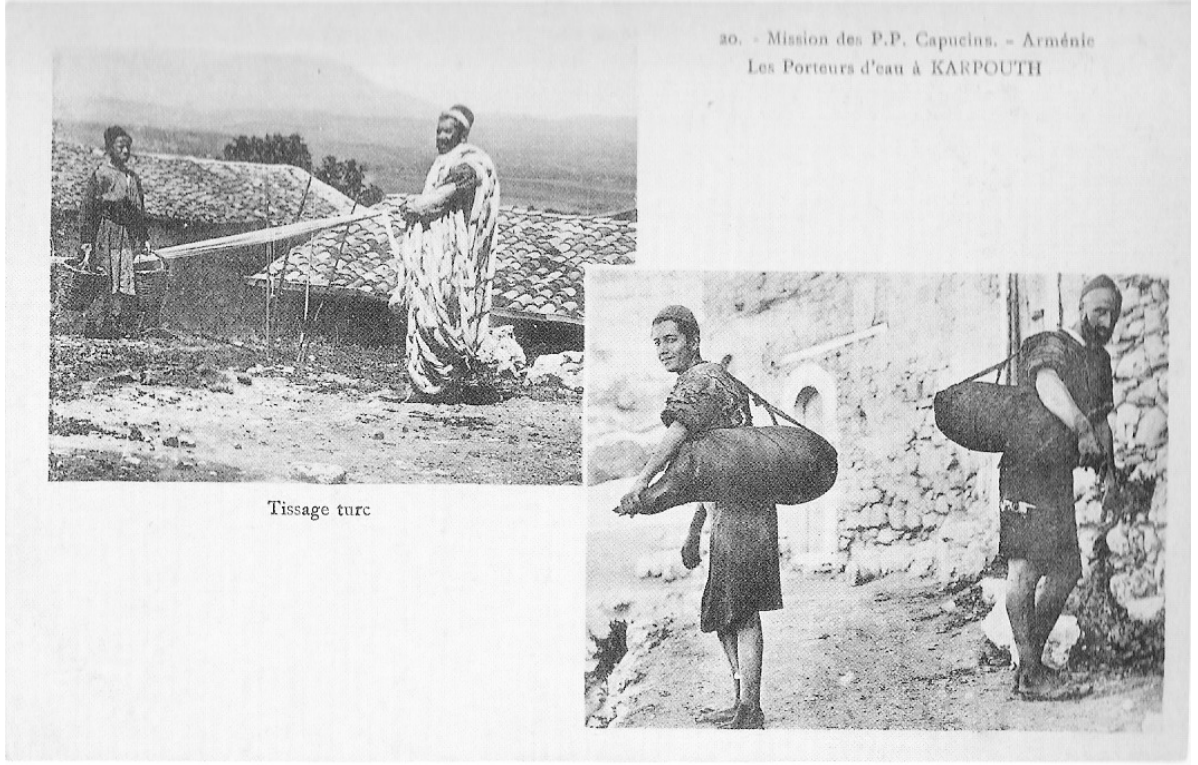
Harput'un Ermeni mahallesinin genel görünümü. Kartpostalın orta bölümünde Ermeni kilisesi ve an kulesi görülmektedir. Sol  st köşede etiketi yer alan Fransa'nın Lyon şehrinde bulunan Regnier S rleri, bu tip kartları bağış toplamak amacıyla kullanırlardı (bkz. Osman Köker, 100 Yıl  nce Türkiye'de Ermeniler, s. 302).

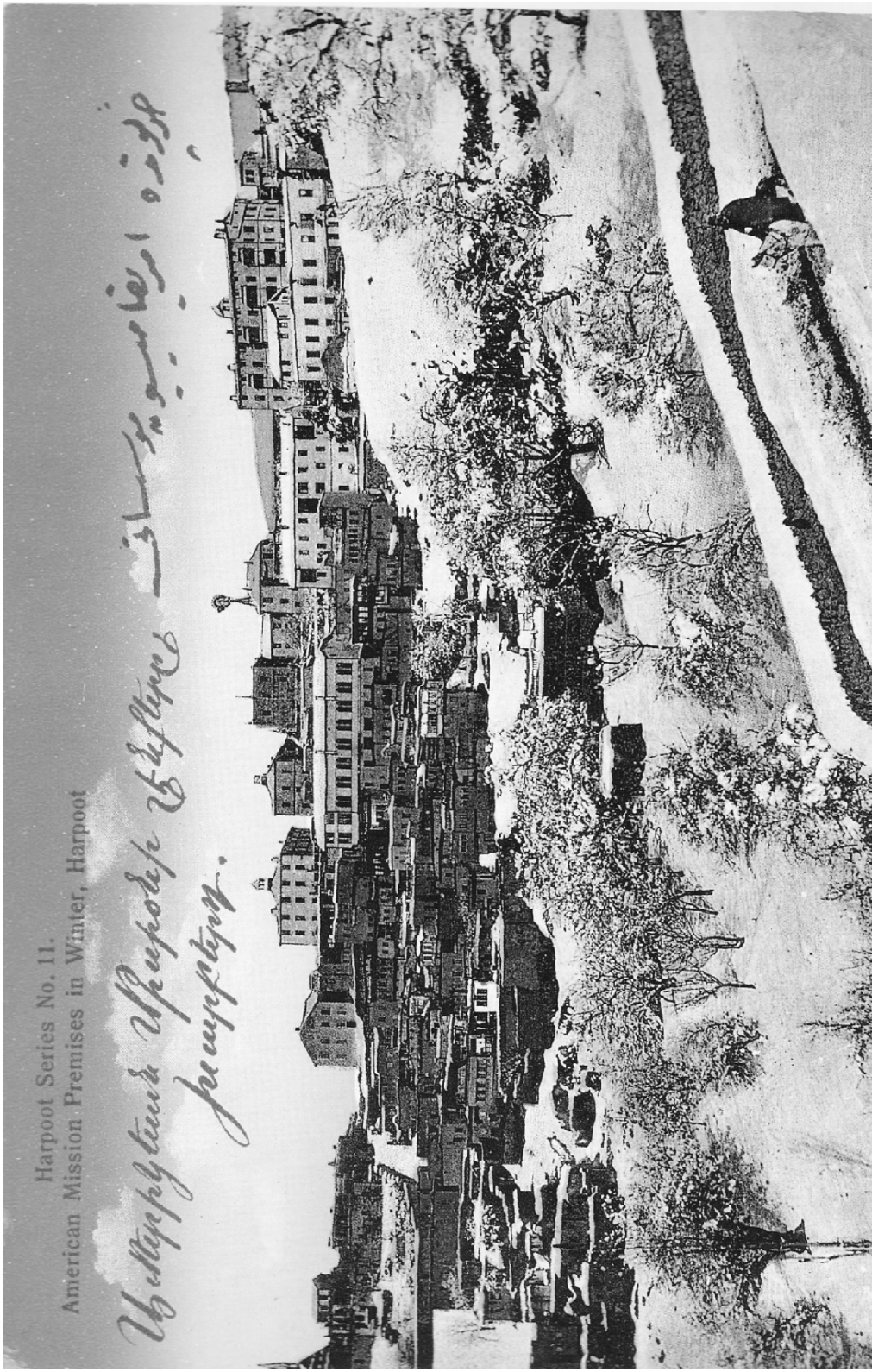
Trabzonlu Ermeni editör Haçik Çolakyan'ın hazırladığı bir kartpostalda Pertek yakınlarında Fırat nehri (bkz. Osman Köker, 100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler, s. 313).

Kapusen Rahiplerin bir kartpostalında Harput'ta dericilikle uğraşanlar (bkz. Osman Köker, 100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler, s. 303).

Harput'ta dokumacılar ve sucular (bkz. Osman Köker, 100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler, s. 303).

Harput'ta bir kış günü Amerikan misyonu tesisleri. Kartpostalın üzeri İngilizce, Ermenice ve Osmanlıca olmak üzere üç dilde yazılmış (bkz. Osman Köker, 100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler, s. 305).

Harput'un Pazmaşen ya da Bismişan (bg. Sarıçubuk) köyünden genç Ermeni erkek ve kızlar (bkz. Osman Köker, 100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler, s.307).

Pazmaşenli Ermeni kadınlar (bkz. Osman Köker, 100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler, s. 307).

Kapusen Rahiplerin Harput'taki kolejlerini gösteren bir kartpostal. Fransız Katolik Kapusen misyonu kolej, yetimhane, hastane ve lojmanlardan oluşuyordu. Harput'taki kolej Fransız misyonerlerin bölgedeki en büyük okullarıydı (bkz. Osman Köker, 100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler, s. 307).

Bir Kapusen rahip tantirevanla seyahat ederken (bkz. Osman Köker, 100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler, s. 307).

Danimarka misyonunun yetimhanesinde yemek vakti (bkz. Osman Köker, 100 Yıl Önce Türkiye’de Ermeniler, s. 309).

3. - Mission
des P.P. Capucins
Famille arménienne

Kapusen Rahiplerin hazırladığı bir kartpostalda Malatya'da Ermeni ailesi (bkz. Osman Köker, 100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler, s. 312).